

تبیین مبانی اجتماعی معماری و شهرسازی اسلامی در قرآن، مبتنی بر گذار از سرمایه به نظریه اجتماعی

هادی فرهنگدوست^{۱*}

کارشناس ارشد، معماری اسلامی، گروه هنر و معماری اسلامی، دانشکده هنر و معماری اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران.

هیرو فرکیش^{۲**}

۲. دکتری تخصصی، استادیار، معماری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران.

تکتم حنایی^{۳***}

۳. دکتری تخصصی، دانشیار، شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، مشهد، ایران.

محسن طبسی^{۴****}

۴. دکتری تخصصی، دانشیار، پژوهش هنر، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، مشهد، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۱۵

صفحه ۴۷-۱۰

چکیده:

بیان مسئله: توجه صرف به روابط مبتنی بر نفع، در سرمایه اجتماعی برآمده از مفهوم توسعه، در نقطه مقابل مسئله پیشرفت مبتنی بر نظریه اجتماعی مدنظر قرآن کریم است. تأکیدات متعددی در زمینه روابط انسانی در قرآن کریم موجود است که نشان‌دهنده اهمیت بنیادی و ساختاری آن برای شکل‌گیری حیات طیب و پایدار در نظریه اجتماعی برآمده از قرآن است.

ضرورت پژوهش: در این میان، اهمیت و نقش بسترسازی کالبدی و تأثیرگذاری بر روابط اجتماعی، به موضوعی بنیادین و بین‌رشته‌ای در نزد طراحان و برنامه‌ریزان معماری و شهرسازی تبدیل است. در دوران پس‌پس‌پس مدرنیسم فعلی، در زمینه توجه به فرهنگ و ساختار اجتماعی، زمان توجه به ضرورت ارائه نظریه‌ای سامانه‌پندار از مطالعات اجتماعی معاصر در چارچوب دستورات قرآن کریم فرارسیده است. **هدف پژوهش:** این پژوهش به منظور بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی در قالب نظریه‌ای اجتماعی و تلاش هم‌زمان برای ادغام آن با مفهوم پیشرفت به نحوه‌ای قابل‌استفاده در مبانی نظری معماری و شهرسازی اسلامی ارائه شده است.

سؤال پژوهش: چارچوب و روش پیشنهادی برای تبدیل سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی در معماری و شهرسازی اسلامی چیست؟

روش پژوهش: در انجام پژوهش کیفی حاضر، از نظریه‌پردازی بین‌رشته‌ای بر اساس گردآوری منابع کتابخانه‌ای پیرامون موضوع آن، و ارائه تحلیل‌های توصیفی برای دستیابی به تفسیری جامع و ساختارمند استفاده شده است.

نتیجه‌گیری: نقش معماری و شهرسازی اسلامی برای تعبیر کالبدی بستر اجتماعی مطلوب، منجر به فضای تعاملی‌ای از هنجار و ارزش‌های اسلامی را در فضای زندگی، مطابق با فضای ذهنی مسلمانان می‌گردد. چنین امری، با تبدیل سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی، نقش فضاهای معماری و شهرسازی را در مسیر جامعه‌پذیری، کنترل و پیوستگی «هنجارهای اجتماعی با فضای زندگی افراد جامعه» را فراهم می‌سازد.

واژگان کلیدی: ساختار اجتماعی، پایگاه اجتماعی، شخصیت اجتماعی، فضای تعاملی، همیاری اجتماعی، انسجام اجتماعی

* h.farhangdoust@imamreza.ac.ir

** hero.farkisch@mshdiau.ac.ir

*** t.hanaee@mshdiau.ac.ir

**** mohsentabasi@mshdiau.ac.ir

Investigating tile Decorations in Timurid Period Mosques

Case Study: Goharshad Mosque in Mashhad and Goharshad Mosque in Harat

Hadi Farhangdoust *¹

1. Master of Islamic Architecture, Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University, Mashhad, Iran (Corresponding Author)

Hero Farkisch **²

2. PhD, Assistant Professor, Architecture, Department of Architecture, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran

Toktam Hanaee ***³

3. PhD, Associate Professor, Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Mashhad, Iran

Mohsen Tabassi ****⁴

4. PhD, Associate Professor, Art Research, Department of Architecture, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran

Received: 24/08/2022

Accepted: 06/12/2022

Page 11-47

Abstract

Problem Statement: Conceptually, the category of “social capital” has a history as old as the formation of a human settlement. That is, the need of humans for each other’s abilities and productions was and is the main factor in the formation of social relations and social participation of the type of “cooperation”. Throughout history and with the formation and expansion of these communities, the interactive processes required by the social man have led to the formation of “community relations”. Sociologists consider two major reasons for this in addition to the material needs of social man: firstly, the need for support against life’s adversities and secondly, the issue of the need for recognition, which means social acceptance and respect for one’s person as a human being. It seems that such a psychological root was the basis of the formation of social personality and turning it into a reliable capital for the governance of the society during different eras, of the type of cohesion, trust and participation. On the other hand, for the participating people, it will be a lever to influence (simultaneous participation and monitoring) on social “policy making and decision making”.

In the different decades of the 20th century, attention to social capital followed a path that led to its expansion in humanities fields and the formation of different aspects and forms of social capital. Because according to many theoreticians, participation arising from social capital is a normative category and a constant need for “social development plans and programs.” The breadth of its practical and conceptual context has caused complexity, breadth, and ambiguity in its comprehensive definition. But in general, it can be said that social capital is the values and norms institutionalized in people for collective relations, which defines their social personality in “group action” and “common goals”.

Necessity Of Research: Although social capital is a multi-faceted concept between social, cultural and economic studies and it is considered in sustainable development along with and more important than natural, physical (artificial) and human capital, but it is also the

main message of Quranic social orders. Because in this perspective, in accordance with the social perspective of the Qur'an, sustainable development has been achieved based on people's participation based on social sensitivity and attention. The use of these views for the architecture and urban planning community of Muslim nations is important from several aspects. First, it is science and knowledge and it becomes the source of their knowledge towards the audience who intend to build housing for their lives.

On the other hand, architecture and urban planning remain like a living organism that relies on the achievements of other fields as content or method knowledge in the fields of knowledge and understanding of this social and human context. Therefore, in the position of matching these achievements with Quranic instructions, knowing the viewpoint of the thinkers of these fields is an example of curiosity to know the situation of the individual and society, to understand their "Thinking style" and "Life Style". Also, in strengthening social relations and people's sociability, a role of solutions is suggested to help solve the problems of urban areas. In the meantime, the problem of synchronization between the environment and the basis of human physical life (which is provided by architecture and urban planning), with the social planning of the Qur'an, is a very important issue.

Objectives: Based on this, the main goal of this article is to present the theoretical foundations of using this social capital in the form of a social theory and at the same time try to integrate it with the concept of the theoretical foundations of Islamic architecture and urban planning. Because transformation in macro-levels, including supreme governance (from local to international level), requires progress in all related aspects.

Research Question: Based on this, the main question raised in this research is to achieve a general content framework to move from social capital to social theory.

Research Method: The current research is based on the fundamental method, looking for the comparative conceptualization of social capital in Islamic teachings, with social and building sciences, in library resources. For this purpose, this research tries to integrate social studies, social psychology and philosophy of science, in

order to "sociology of social capital" based on Islamic teachings.

References

- Adler, P. S. & Kwon, S. (2002). *Social Capital: Prospects for a New Concept*. Academy of Management Review, 27 (1).
- Afrogh, Emad, (1999). *Subcultures, Participation and Social Harmony. A Collection of Articles of The Social and Public Culture Association*, Printing and Publishing Organization of The Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran.
- Afsari, Ali, (2011). *The Effect of Social Capital on Case Innovation of Countries*. Master's Thesis of Economic Sciences, Payame Noor University, Supervisor: Dr. Farhad Khodadad Kashi.
- Afsari, Ali, (2012). *Social Capital in Islam*. Interdisciplinary Quranic Studies. 3(1):101-118.
- Alavi, Babak (2000). *The role of social capital in development*. Tadbir, (15).
- Almond, Gabriel Abraham; Bingham Poel, J.; Strom, Kare; Dalton, Russell J., (2015). *Comparative politics: theoretical framework*. Translated by Alireza Tayyab, Vahid Boghari. Tehran: Amirkabir.
- Alwani, Seyed Mahdi; Seyed naqhavi, Mir Ali, (2002). *Social capital: concepts and theories*. Management Studies Quarterly, (33 and 34).
- Alwani, Seyyed Mehdi; Shirwani, Alireza. (2001). *Social capital (concepts, theories and applications)*.
- Amanpour, Saeed; Sajadian, Mahyar, (2015). *Digging Into Identity and Citizenship Culture in Ideal Islamic Cities*. Zagros Landscape Geography and Urban Planning Quarterly, 7(26), 67-106.
- Amid, Hassan (1996). *Amid dictionary*. Sixth edition. Tehran: Amir Kabir.
- Amiri, Mojtaba, (2004). *The end of history and the crisis of trust, the recognition of Fukuyama's new ideas*. Political-economic information, (97-98).
- Axlred, Morris. (1950), "Urban Structure and Social participation American Sociological" Review vol 21. Issuel, pp13-18.
- Azkia, Mostafa; Ghaffari, Gholamreza, (2017). *Rural Development with Emphasis on The Rural Society of Iran*, Sixth Edition, Tehran, Nashrani.
- bagheriani Farideh, (2015). *A Sociological Analysis of the Relationship between Religiosity and Social Trust among Behbahan Islamic Azad University Students*. Refahj: 14 (55) :79-107.
- Baker, Wayne (2003). *Management and social capital*. translators Seyed Mehdi Alwani,

- Mohammad Reza Rabiei Mandjin, Ali Kiyal, Tehran: Industrial Management Organization.
- Barakpour, Nasser (2006). *Urban Governance and City Administration System in Iran*. First Urban Planning and Management Conference, Mashhad.
- Bartheld, Vasiliy Vladimir (2018). *Islamic culture and civilization*. Translated by Abbas Behnejhad; Tehran: Arayeh.
- Bashirieh, Hossein (1995). *Political Sociology*. Tehran: Ney.
- Bourdieu, Pierre (2010). *The form of social capital, in the book "Collection of articles on social capital, trust, democracy"* by Putnam, Robert D and other. Translators: Hasan Pouyan, Afshin Khakbaz, third edition, Tehran: Shirazeh.
- lated by Hasan Chavoshian, 6th edition, Tehran: Thaleth.
- Buckland, Jerry, (1998). *from Relief and Development to Assisted self Reliance: ongovermantal organization in Bangladesh*, Jerry. Buckland@Vwinn ipeg.ca.
- Candland, Christophen. (2000). *Religion and community in southern Asia*. Kluwer Academic Publishers, Vol 33.
- Chalabi, Massoud, (2015). *Sociology of order*. 8th edition, Tehran: Ney.
- Clayton, R. R., & Gladden, J. W. (1974). *The Five Dimensions of Religiosity: Toward Demythologizing a Sacred Artifact*. Journal for the Scientific Study of Religion, 13(2), 135–143. Doi:10.2307/1384375
- Cohen, Karl (1994). *Democracy*. Tehran: Kharazmi.
- Coleman, J. (1994). *Foundation of Social Theory*, Belknap Press, Cambridge MA.
- Collier, P. (1998). *Social Capital and Poverty, Social Capital Initiative*. the World Bank, Working Paper No.4.
- Croft, S. and P.Bresford, (1992). *the Politics of Participation*. Journal of Critical Social Policy, 12(35):2: 20-45.
- Dadgar, Yadullah; Najafi, Mohammad Baqer, (2006). *Social capital and its reproduction in the age of the Prophet of Islam*, Scientific Research Quarterly of Islamic Economics, 6(24): 13-38.
- Darakhsheh, Jalal; Shojaei, Jabbar, (2015). *Indices of Good Governance in Notion and Action of Imam Ali (A.S.)*. Science and Religion Studies, 6(11): 17-36.
- Divsalar, Abdul Rasool; et al. (2014). *The power of information: the effect of information on development theory*. Second edition, Tehran: Tisa Sagar-e Mehr.
- Durkheim, E. (1997). *The Division of Labour in Society*. Trans. W. D. Halls, intro. Lewis A. Coser. New York: Free Press.
- Durkheim, Emile, (2019) *The division of labor in society*. Translator: Bagher Parham, 8th edition, Tehran: Markaz.
- Edwards, R. (2004). *Present and Absent in Troubling Ways: Families and Social Capital Debates*. The Sociological Review, 52(1), 1–21. doi:10.1111/j.1467-954X.2004.00439.x
- Emami, Mohammad; Shakari, Hamid, (2014). *Good Governance and The Constitution of The Islamic Republic of Iran*. Journal Of Comparative Law, 1(2), 25-57. Doi:10.22080/Lps.2015.1704
- Esfandiari, Mohammad, (1996). *Social Dimension of Islam*. Qom: Khorram.
- Etesami, Masoud; Fazeli Kebria, Hamed, (2009). *A Survey on Imam Ali's Management Patterns in Terms of Social Capital*. Strategic Management Thought (Management Thought). 3(2):101-128.
- Evans, T. David, others (2008). *Re-examining the relationship between religion and crime*. Translated by Ali Salimi, Management Quarterly, (23).
- Eyvazi, Mohammad Rahim; Marzban, Nazanin, (2016). *Examining the components of good governance from the perspective of Imam Khomeini (RA)*. Islamic World Political Studies Quarterly, 5(85).
- Falk, L. & Kilpatrick, S, (1999). *what is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community*, Faculty of Education, University of Tasmania, paper D5/1999, In the CRLRA Discussion Paper Series.
- Farabi, Abu Nasr (1991). *The opinions of the people of the virtuous city*. Beirut: Dar Al-Mashriq.
- Farhangdoust, Hadi; Bavandian, Alireza; koohestani, Hosein (2021). *Presenting a philosophical-wisdom aesthetic system in Islamic architecture*. Theoretical Principles of Visual Arts, 6(1), 42-9. doi: 10.22051/jtpva.2021.34750.1274
- Farrokhi, Abbas (2010). *Examining the factors affecting the role of the border tribes*, doctoral dissertation of the National Defense University.
- Bourdieu, Pierre (2019). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Trans Fazel Ghane, Hamid (2014). *The field of social relations based on the Islamic lifestyle*. Religious Lifestyle, 1(1): 7-34.
- Fazel Qhane, Hamid (2012). *The role and place of lifestyle in the formation process of modern Islamic civilization*. the 15th Sheikh Tusi International

- Research Festival, Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center (S), 173-193.
- Feldman, T.R, & S Assaf, (1999). *Social capital: conceptual frameworks and empirical evidence*, The World Bank, social capital initiative, working paper, no.5.
- Ferdinand,T. (2001). *Tonnies: Community and Civil Society*. (first published in 1887) Cambridge University Press.
- Field, John (2013). *Social capital*. translated by Gholamreza Ghafari and Hossein Ramezani, Tehran: Kavir.
- Firozi, Mohammad Ali; Sajjadian, Nahid ; Alizadeh, Hadi, (2010). *Analysis and evaluation of the features of urban development in the era of postmodernism*. geography and urban planning of Zagros landscape, 2(6): 73-95.
- Fukuyama, Francis (2007). *The end of order: social capital and its maintenance*. Translated by Gholam Abbas Tavasoli, second edition, Tehran: Hakait Qalam Novin.
- Fukuyama, Francis (2010). *Social capital and civil society*. in the book "Collection of articles on social capital, trust, democracy" by Putnam, Robert D and other. Translators: Hasan Pouyan, Afshin Khakbaz, third edition, Tehran: Shirazeh.
- Fukuyama,F,(2001).*Social capital,civil society and development*. Third World Quarterly,pp 7-20
- Ghadiri, Mahmoud; Shahr-e babaki, Soghara; Shahi, Seddiqe, (2015). *Analyzing the relationship between social capital and place belonging with the degree of satisfaction with reconstruction after the earthquake; Case study: households in the neighborhoods of Bam city*. geography and urban planning of Zagros landscape, 7(24), 69-87.
- Ghaffari, Gholamreza (2011). *Social capital and police security*. Tehran: Jame -e shenasan.
- Ghaffari, Gholamreza (2000). *Explanation of cultural and social factors affecting social participation as a mechanism in rural development of Iran*, doctoral dissertation in sociology, Tehran: University of Tehran.
- Giddens, Anthony (2014). *Modernity and self - Identity: Self and society in the late modern age*. Translated by Nasser Moafaqian, 9th edition, Tehran, Nei Publishing House.
- Goulet, Denis, (1995), *Development Ethics, A Guide to Theory and Practice*, London, ned books Ltd.
- Groat, linda N.; Wang, David C, (2019). *Architectural research methods*. Translator: Alireza Einifar, 10th edition, Tehran: Tehran University Press.
- Hall, Anthony and midgeley, James, (1988), *community participation and Development Policy: a Sociological Perspective*, in: Development Policies Sociological Perspectives, Manchester University.
- Halpern, D (2001), *Moral values, social trust and inequality*, British Journal of Criminology, 41: 236-251.
- Hurr Amili, Muhammad bin Hassan, (1993). *Detailing the means of the Shiites to collect the issues of Sharia*. Qom: Alal-Bayt Institute for Heritage Revival.
- Ibn Khaldoun, Abdul Rahman, (2006). *Ibn Khaldoun's Introduction*. Translated by Mohammad Parveen Gonabadi; Tehran: Elmi Va Farhangi.
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad Ibn Ali, (No Date). *Fazillat Ale Abi Talib*. Corrected by Seyyed Hashim Rasouli Mahali; Qom: Allameh.
- Javadi Amoli, Abdullah, (2019). *Islam and the environment*; Edited and researched by Abbas Rahimian, 10th edition, Qom: Asraa.
- Kargar, Rahim; Sarwar Rahim (2011). *City, margin and social security*.Tehran: publica more favorable for the economy?. Economic Knowledge, 1(2): 51-72.
- Modiri Atousa. (2006). *Crime, Barbarism and Safety in Urban Spaces*. Refahj, 6 (22) :11-28.
- Moin, Mohammad (2007). *Moin dictionary (one-volume Persian)*. Third edition, Tehran: Zarin.
- Mowlana, Hamid, (2008). *Universal information and global communication*. Translator: Mohammad Hossein Borjian. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Naghizadeh, Mohammad (1999). *Attributes of the Islamic city in Islamic texts*. Honar-ha-ye Ziba, (4 and 5): 47-61.
- Naghizadeh, Mohammad (2003). *A Reflection In The Essence Of The Islamic City*. Journal of Studies On Iranian - Islamic City.1 (1): 1-14.
- Naghizadeh, Mohammad (2003). *Analysis and design of urban space*. Tehran:Jehad Daneshgahy.
- National Center for Land Use (2006). *A guide for carrying out studies of the study program of Tehran province*, Out Of Place.
- Natiqhpour, Mohammad Javad ; Firouzabadi, Seyed Ahmed, (2006). *The formation of social capital and the meta-analysis of factors affecting it*. Sociological Review, 28 (2): 160-190.
- Navidnia, Manijeh, (2009). *The Police Perspective*;

- Security and Social Capital*. Strategic Studies Quarterly, 12(2), 29-46.
- Nazarpour, Mohammadnaqi ; Muntazeri Mogadam, Mustafa, (2010). *Social Capital And Economic Development; A Study About Social Participation From Islamic Perspective* . Islamic Economics, 10(37), 57-88.
- Nesbit, Keith (2015). *Postmodern theories in architecture*. Translated and edited by: Mohammad Reza Shirazi, 7th edition, Tehran, Ney.
- Niazi, Mohsen; Shafaei Moghaddam, Elham; Shadfar, Yasaman. (2011). *Relationship Between Social Capital And The Sense Of Security Among Women In Northern Regions (1,2) And Southern Region (20, 19) Of Tehran*. Sociological Studies Of Youth, 2(3): 131-160.
- Nixon, Richard Milhous, (2010). *Victory without war*. Translator: Fereydoun Dolatshahi, 6th edition, Tehran: Etelaat.
- Noghrehkar, abd al hamid,(2016). *The interrelation between Islam and human processes theory of (Salam)* . Iria, 4 (3) :4-21.
- Ostrom E. (2000), *Collective Action and the Evolution of Social Norms*, Journal of Economic Prespective, No.26.
- Paldam, M., Tinggaard Svendsen, G. (2000). *An essay on social capital: looking for the fire behind the smoke*. European Journal of Political Economy, 16(2): 339-366.
- Parsons, Talcott (2000). *Max Weber's logical constructions of religious sociology in rationality and freedom*. Translated by Yedaullah Moghanni and Ahmad Tadauon, Tehran: Hermes.
- Parssons, Talcott and Robertf, Bales, (1955), *Family, Socialization and Interaction Process*, The Free Press, NewYork.
- Patrick, J. Boyle, (1995). *Planning in the development process*. translated by Gholamreza Ahmadi and Saeed Shahabi, Tehran: qhognos.
- Piran, Parviz; Moosavi, Mir taher; Shiani, Maliheh, (2007). *Conceptual Framework and Conceptualization of Social Capital*. Refahj, 6 (23) :9-44.
- Portes, Alejandro (2010). *Social capital: its origins and applications in modern sociology*, in the book "Collection of articles on social capital, trust, democracy" by Putnam, Robert D and other. Translators: Hasan Pouyan, Afshin Khakbaz, third edition, Tehran: Shirazeh.
- Mehregan, Nader; Daliri, Hassan (2010). *Social capital or religious capital, which one is* Pusey, Michael (2014). *Jurgen Habermas*. Translated by Ahmad Tadauon, 4th edition, Tehran: Hermes.
- Putnam, R (2000), *Bowling Alone: The Collaose and Revival of American Community*, Touchstone, New York.
- Putnam, R.D (1995), *Tuning in, Tuning out: The Strange disappearance of Social Capital in America* in: Political Science and Politics, December, pp: 664-683
- Putnam, R.D. (1992), *The prosperous community*, The American Prospect, 13, 35-42.
- Putnam, R.D. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press.
- Putnam, Robert, D and Goss, Kristin, A (2001), *Introduction In book: Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Soceity*. Editors: Robert D. Putnam, Publisher: Oxford University Press.
- Putnam, Robert, D., (2021). *Making democracy work : civic traditions in modern Italy*. Translated by Mohammad Taqi Delfrooz, second edition. Tehran: jame shenasan.
- Radadi, Mohsen (2008). *The components of social capital in Islam*. Master's thesis in the field of Islamic studies and political sciences of Imam Sadiq University (AS).
- Rahmani, Timur, Amiri, Maitham (2007). *Investigating the effect of trust on the economic growth of the provinces of Iran using the spatial econometric method*. Journal of Economic Research (Tahghighat- E- Eghtesadi), 42 (1):23-57, DOI: 20 .1001.1.00398969.1386.42.1.2.2
- Rosenberg, Bernard; Coser, Lewis Alfred , (2014). *Sociological theory: a book of reading*. Translator: Farhang ershad, 6th edition, Tehran: Ney.
- Roustaei, Shahriver; Rahmati, Khosro; Sheikhi, Abdullah, (2016). *Spatial distribution and zoning of urban poverty based on social, economic and physical components (case study: Miandoab city)*. geography and urban planning of Zagros landscape, 8(30), 43-64.
- Sadeghi, Ali (1390). *The role of electronic government in increasing the national power of the Islamic Republic of Iran*. PhD Thesis, Islamic Azad University, Tehran.
- Sadouq, Muhammad bin Ali bin Hussein bin Babawayh, (2004). *Ouion-e Akhbar al-reza*. Qom: Al-Haidari Office.

- Sadr, Sidmoussi (2000). *Islam and the culture of the 20th century*. Translated by Ali Hojjati Kermani; Tehran: Avand Danesh.
- Safaipour, Masoud; Sajjadian, Mahyar. (2015). *A research on the evolutions and developments of the concept of Islamic city*. Zagros Landscape Geography and Urban Planning, 7(24), 159-205.
- Saif Eldini, Faranak, (1996). *Local planning and people's participation in agricultural development*, the first Iranian Agricultural Economics Conference, University of Sistan and Baluchistan, Zahedan.
- Sajjadian, Nahid; Daman Bagh, Safieh; Alizadeh, Hadi, (2015). *An entry on social dimensions in Islamic cities from the perspective of the Holy Quran* Zagros landscape geography and urban planning, 7(23), 115-144.
- Scot, Ganson. D (2002) *Social Capital and Neighborhoods that work*, Journal of Contemporary Criminal Justics 2002, 18, 147.
- Seddigh Sarvestan, Rahmatullah; Hashemi, Seyed Ziae, (2002). *Reference groups in sociology and social psychology with emphasis on the theories of Merten and Festing*. Sociological Review. 10(20): 149-167.
- Shah Hosseini, Hossein, (1999). *Management of participation and urban development*. Tehran: Urban Management.
- Shakoui, Hossein (2018). *New perspectives in urban geography*. First volume, 19th edition, Tehran: Samt.
- Shareapour, Mahmoud (2000). *Investigating social capital and maintaining it*. Monthly Book of Social Sciences, (36):34-39.
- Sharifian-sani, Maryam. (2002) *Social Capital: Main Concepts and Conceptual Framework*. Refahj, 1 (2) :5-18.
- Solow, R.M. (2000) *Notes on Social Capital*, Washington D.C. The World Bank.
- Supreme Council of Cultural Revolution (2013). *Cultural engineering map of the country*. out of place
- Sztompka, P. (1999) *Trust a Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University press.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1987). *Al-Bayan Fee Tafsir al-Qur'an*; Beirut: Dar al-Marafat.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, (1994). *Quran in Islam*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyeh.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, (2018). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiyeh.
- Taleb, Mehdi, (1997). *Rural management in Iran*. Tehran: University of Tehran.
- Tanhaii, Hossein Abolhasan, (2011). *An introduction to sociological schools and theories*. 6th edition, Tehran: Marandiz.
- Turner, Tom, (2005). *The city as a landscape, an attitude beyond modernism (post-postmodernism) in urban design and planning*. Translated by Farshad Noorian, Tehran: pardazesh va barnamerizy shahri.
- Volcak, Michael; Deepa Narian (2004). *Social capital and its implications for development theory, research and policy*, . in the book "Collection of articles on social capital, trust, democracy" by Putnam, Robert D and other. Translators: Hasan Pouyan, Afshin Khakbaz, third edition, Tehran: Shirazeh.
- Woolcock, M. & D. Narayan (2000) *Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy*, World Bank Research Observes 15(2).
- Zahedi Asl, Mohammad (1992). *An introduction to social services in Islam*. Tehran: Allameh Tabatabai University Press.

مقدمه و بیان مسئله

از لحاظ مفهومی، مقوله «سرمایه اجتماعی»^۱ سابقه‌ای به قدمت شکل‌گیری یک‌جانشینی بشر^۲ دارد. یعنی نیاز انسان‌ها به توانایی و تولیدات یکدیگر عامل اصلی در شکل‌گیری روابط اجتماعی و مشارکت جمعی، از نوع «همبستگی» بوده و هست^۳. در طول تاریخ و با شکل‌گیری و گسترش این اجتماعات، فرایندهای تعاملی مورد نیاز انسان اجتماعی، موجب شکل‌گیری «روابط اجتماع» گردیده است. جامعه‌شناسان دو دلیل عمده را علاوه بر نیازهای مادی انسان اجتماعی، برای این امر قائل اند: نخست نیاز به حمایت در برابر ناملازمات زندگی و دوم، مسئله نیاز به بازشناسی^۴، به معنی پذیرش اجتماعی و احترام به شخصیتش در مقام انسان است. به نظر می‌رسد چنین ریشه روان‌شناختی ای، پایه و اساس شکل‌گیری شخصیت اجتماعی و تبدیل آن به سرمایه‌ای قابل اتکا برای حاکمیت جامعه در طی دوران مختلف زندگی متمدنانه بشر از نوع حاکمیت مردم‌سالار مبتنی بر توسعه برآمده از انسجام، اعتماد و مشارکت بوده است (اقتباس از: بشیریه، ۱۳۷۴، ۲۳۵؛ کوهن، ۱۳۷۳، ۱۰، 24؛ Sztompka, 1999). که در مقام مقابل، برای افراد مشارکت‌کننده، اهرم اتکایی برای تأثیرگذاری (مشارکت و نظارت هم‌زمان) بر سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی اجتماعی نیز خواهد بود (اقتباس از: پیوزی، ۱۳۷۸، ۱۱۷؛ آلموند و پاول، ۱۳۹۵).

در دهه‌های مختلف قرن بیستم، توجه به سرمایه اجتماعی، مسیری را طی کرد که موجب گسترش آن در رشته‌های علوم انسانی و شکل‌گیری وجوه و صورت‌های مختلفی از سرمایه اجتماعی گردیده است. زیرا به دیدگاه بسیاری از نظریه‌پردازان، مشارکت برآمده از سرمایه اجتماعی، مقوله‌ای هنجاری و نیاز دائمی طرح و برنامه‌های توسعه اجتماعی است (Hall & midgeley, 1988, 91; Buck-

1, 1998, land). گستردگی زمینه کاربرد آن از یک سو و بسیط بودن مفهومی آن از سویی دیگر، باعث پیچیدگی، گستردگی و ابهام در تعریف جامع‌نگری از آن شده است. ولی به‌طور کلی می‌توان گفت که سرمایه اجتماعی، ارزش و هنجارهایی نهادینه شده در افراد برای روابط جمعی است که شخصیت اجتماعی آنها را در اقدام گروهی و اهداف مشترک تعریف می‌کند (Woolcock & Narayan, 2000, 530). اگرچه سرمایه اجتماعی، مفهومی چندوجهی بین مطالعات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است (مرکز ملی آمایش، ۱۳۸۵، ۷۹؛ دادگر و نجفی، ۱۳۸۵، ۱۴)، و در کنار و مهتر از سرمایه طبیعی، فیزیکی (مصنوع) و سرمایه انسانی در توسعه پایدار مورد توجه واقع شده است (نیازی و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۳۲؛ شریفیان ثانی، ۱۳۸۰، ۹-۱۱)، ولیکن روح اصلی حاکم بر دستورات اجتماعی قرآنی نیز است. زیرا توسعه پایدار بر اساس مشارکت مردمی برآمده بر حساسیت و توجه اجتماعی، حاصل شده است (پاتریک، ۱۳۷۴، ۱۱۹) و این دیدگاه مطابق با دیدگاه اجتماعی قرآن است.

به دیگر سخن، قرآن کریم، به‌عنوان کتاب الهی، حاوی دستوراتی است که به تأکید خداوند، بشارتی برای پرهیزکاران و آگاهی‌بخشی برای مخالفان آن است (مریم/ ۹۷). یکی از ارکان مهم این بشارت‌ها، دستوراتی است که منجر به شکل‌گیری و «ساختار» دهی جامعه اسلامی، از طریق شکل‌دهی «پایگاه‌های اجتماعی» (خانواده، اقوام و ...) و منسجم و جهت یافته کردن ارتباطات درون و بین آنها، در قالب «همیاری اجتماعی» یا همان امت واحده^۵ (المومنون/ ۵۲) است. تفکر راهبردی حاکم بر دستورات اجتماعی قرآن کریم، باعث ایجاد «انسجام اجتماعی» و قدرت نرم متکی بر سرمایه اجتماعی می‌گردد. در حقیقت اتکای اصلی این نوع از قدرت، بر شخصیت اجتماعی مسلمانان (اگرچه مبتنی بر فطرت است) که به‌صورت

هنجارهای نهادینه شده درآمده است (ر.ک، صادقی، ۱۳۹۰). مقوله سرمایه اجتماعی در فرهنگ و بینش اسلامی نیز، جنبه‌های متعددی را در برمی‌گیرد و تجلیات گوناگونی نیز در قرآن کریم دارد. براین اساس لایه‌های متعددی از این موارد بر اساس دسته و اولویت‌بندی این عوامل، حول مفهوم سرمایه اجتماعی شکل خواهد گرفت. بستر شکل‌گیری مسئله پژوهش جاری این است که با استفاده از این نکته که خداوند منان در قرآن کریم، خود رانه‌تنها آفریننده و «خالق» هستی، بلکه «رب» و هدایت‌کننده تمام امورات آن در تمامی دوران معرفی می‌کند (البقره/۱۶۲) این‌گونه برداشت می‌کند که خداوند برای جامعه و تعاملات اجتماعی آن به‌عنوان پایه‌های شکل‌گیری عمل و اقدام اجتماعی نیز، «برنامه، اهداف و فرایندی» به بشر معرفی کرده که بخشی از این موارد در قرآن کریم موجود است (التوبه/۱۱۵)، و مدنظر مفسران و مترجمان نیز بوده است.^۲

دراین‌بین، مسئله همگامی بین محیط و بستر زندگی کالبدی انسان (که توسط معماری و شهرسازی تأمین می‌گردد)، با برنامه‌ریزی‌های اجتماعی قرآن، مسئله‌ای بسیار مهم می‌نماید. زیرا به عقیده بسیاری از اندیشمندان این حوزه، پیاده‌سازی دستورات، فعالیت‌ها و مناسک دینی، با سازوکارهایی در زمینه بهبود کیفیت روابط خانوادگی و اجتماعی آنان، از طریق بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آن‌ها به یکدیگر و ارتباط با سایر هم‌نوعان، وظیفه‌شناسی، احترام و صداقت متقابل، می‌تواند در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی و توسعه فرهنگی و اجتماعی گام بردارد (ایوانز و همکاران، ۱۳۸۰، ۱۶۲-۱۶۵؛ Myers به نقل از: کتابی و همکاران، ۱۳۸۳، Candland، 176؛ paldam & Svedsen، 2000، 129-131). در نتیجه، می‌توان گفت در صورت ناهماهنگی بین کیفیت فضایی و روابط تعریف شده در عناصر ابنیه، با دستورات دینی در جوامع اسلامی، نوعی تضاد بین نظر و عمل در زندگی افراد شکل می‌گیرد.

از سویی دیگر، گرایش ذاتی اسلام به تمدن‌سازی از طریق فراقومی، فرا فرهنگی و فراملی بودن دستورات اجتماعی آن، اقتضای می‌کند که حوزه نفوذ این دستورات در سایر فرهنگ و ملل، از هم‌پوشانی کافی با شاخص‌های اساسی فرهنگ در هر جامعه‌ای برخوردار باشد (باقریانی، ۱۳۹۳، ۸۰-۸۱). این در حالی است که کمبود مهمی

در این زمینه وجود دارد (خیری، ۱۴۰۱). زیرا تعاریف ارائه شده برای سرمایه اجتماعی در غالب موارد، برای تأثیرگذاری برای روابط اجتماعی نیست (کاظمی‌پور، ۱۳۸۳)، بلکه آنچه که جامعه از منابع مختلفی بدان عرضه شده و پذیرفته است را صرفاً قالب دهی می‌کند، و معماری و شهرسازی را ملزم به فضا سازی برای آن می‌کند. ولی در اسلام، معماری و شهرسازی یکی از ابزارهای حاکمیتی برای تأثیرگذاری مؤثر بر شکل‌دهی و تقویت این روابط اجتماعی است و مراجعه به آن برای تأثیرگذاری است نه تأثیرپذیری از شرایط اجتماعی (نقره‌کار، ۱۳۹۵). پس نیاز به نظریه اجتماعی برآمده از دیدگاه اسلام درباره سازماندهی ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی در جوامع اسلامی بسیار با اهمیت است.

براین اساس، همه عواملی که در ایجاد یا تقویت این سرمایه اجتماعی نقش دارند، مدنظر نظریه‌پردازان اجتماعی برای ارائه راه‌حلی جمعی قرار می‌گیرد. به صورتی که معنی این سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی را می‌توان به هرگونه عمل خیر و اصطلاحاً معروفی دانست که قرآن در توصیف بندگان مؤمن خود از آن یاد می‌کند (آل عمران، ۱۰۴). اهمیت دستورات اجتماعی در قرآن به اندازه‌ای است که جزا و پاداش متناسبی برای آنها در نظر گرفته شده و به نوعی نشان از اهمیت مسئولیت‌پذیری عمومی و شیوه تفکر^۳ اجتماعی مسلمانان است (آل عمران، ۱۱۰ و ۱۱۴). نکته مهم در عمل به این دستورات اجتماعی، علاوه بر روابط و شیوه زندگی (احکام فردی)، مسئله کنشگری اجتماعی برای حل معضلات و نظارت عمومی بر مسیر پیشرفت و اجرای امور اجتماعی با همان شیوه زندگانی فردی و جمعی است (الأعراف، ۱۵۷).

براین اساس، هدف اصلی این مقاله ارائه مبانی نظری بهره‌گیری از این سرمایه اجتماعی در قالب نظریه‌ای اجتماعی و تلاش هم‌زمان برای ادغام آن با مفهوم پیشرفت به نحوه‌ای قابل استفاده در مبانی نظری معماری و شهرسازی اسلامی است.^۴ زیرا تحول در عرصه‌های کلان از جمله حکمرانی متعالی (از سطح محلی تا بین‌المللی)، مستلزم پیشرفت در همه جوانب مرتبط است (Based On world Bank View, Cited in, Kaufman & Kraay, 2007, 5). براین اساس، سؤال اصلی مطرح در این پژوهش، دستیابی به چارچوب محتوای کلی برای عبور از سرمایه اجتماعی به سمت نظریه اجتماعی است.

بدین ترتیب می‌توان گفت اگرچه در بستر فکری

روش پژوهش

بر اساس چارچوب تحقیقی گروت و وانگ، (۱۳۹۸)، پژوهش حاضر مبتنی بر روش بنیادین، به دنبال مفهوم‌شناسی تطبیقی سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، با علوم اجتماعی و علوم انبیه در منابع کتابخانه‌ای است. بدین منظور سعی بر ادغام مطالعات اجتماعی، روان‌شناسی اجتماعی و فلسفه علم، به منظور «حوزه شناسی سرمایه اجتماعی»^{۱۲} بر پایه آموزه‌های اسلامی دارد (تصویر). براین اساس، ابتدا مقوله سرمایه اجتماعی را در سه ساحت فلسفی (چیستی، چرایی، چگونگی) مورد بازشناسی تطبیقی قرار داده، سپس بر اساس هم افزایی بین رشته‌ای، دستاوردهای موجود را در غالب سه مقوله «شخصیت، ساختار و پایگاه اجتماعی» جمع بندی، و مورد بازبینی محتوایی (جدول ۷) قرار داده است. سپس به صورت هدفمند برای دستیابی به مفهوم سرمایه کالبدی، در برداشتی سیستماتیک (شکل ۳) بکارگیری و مورد گسترش مفهومی قرار داده است.

پیشینه پژوهش

برخی از پژوهشگران معتقدند که ریشه طرح شدن سرمایه اجتماعی در تعاریفی همچون «نظم، صلح و عمل اخلاقی» یا به تعبیری دیگر، «اخلاق جامعه» توسط سقراط و مفهوم «جمهوری» که برآمده از همین عوامل باشد، توسط شاگردان او همچون افلاطون وجود دارد (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹، ۵۲). با ظهور اسلام، تمامی معصومین در تفسیر لزوم حاکمیت معصوم به نمایندگی از خداوند، توجه مردم و نخبگان را به دستورات اجتماعی قرآن و لزوم بودن بستر مناسب برای پیاده‌سازی آنها تحت عنوان حکومت اسلامی جلب می‌کردند. در عصر رنسانس و در قرن ۱۶م، ماکیاوولی، فیلسوف سیاسی ای بود که چنین امری را فراتر از دیدگاه حاکمیتی، بلکه درباره تمامی نهادهای مستقل نیز بکار برد و معتقد بود که فضیلت‌های شهروندان هر جامعه‌ای، مهم‌ترین جان‌مایه دستیابی به موفقیت‌های آنان است (Putnam, 2000).

در قرن ۱۸م، ابتدا فردیناند تونیس، ساحت جامعه را از اجتماع جدا بیان کرد. او معتقد بود جامعه، همبستگی مادی و مکانیکی را تداعی می‌کند، حال آنکه اجتماع به نوعی همبستگی معنوی اشاره می‌کند.^{۱۳} همچنین او بیان کرد که فرایند اجتماعی شدن افراد جامعه، نیازمند

انسان پست‌مدرن به بعد، فرهنگ عمومی به خرده‌فرهنگی نزدیک‌تر شده؛ ولی در هر دو صورت آن (فرهنگ و خرده‌فرهنگ)، هنوز هم به واسطه زندگی اجتماعی انسان، رابطه مستقیمی با الگو و سبک زندگی و روابط متقابل کنشگران آنها دارد (اقتباس از: افروغ، ۱۳۷۸، ۱۴۰؛ فاضل قانع، ۱۳۹۱، ۱۸۰). به دیگر سخن، فرهنگ، متأثر از عوامل متعدد و کلانی همچون شیوه تفکر عمومی و غالب در جامعه است که در جوامعی با بافت اجتماعی همانند ایران حال حاضر، مهم‌ترین این عوامل، دین و آموزه‌های وحیانی است. زیرا دستورات اجتماعی قرآن به صورت مستقیم و غیرمستقیم حاوی مواردی است که به شکل‌گیری ساختار اجتماعی تعاملی و ارزش‌مدار، در جنبه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی منجر می‌گردد (اقتباس از: کتابی و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۷۹). پس ضرورت برداشت جامع‌نگر و اصطلاحاً سامانه‌پندار (سیستماتیک) از این مقوله‌ها، منجر به شکل‌گیری مبانی نظری مناسبی، به منظور شناخت و ادراک مفهوم «سرمایه اجتماعی» در قرآن و در حقیقت شناخت وضع مطلوب «مبانی اجتماع» است.

به صورتی که در بسیاری از موارد، تفاسیری اجتماعی‌ای حاصل آمده که بخش‌های متعددی از علوم و مطالعات اجتماعی را پوشش می‌دهد. استفاده از این دیدگاه‌ها برای جامعه معماری و شهرسازی ملل مسلمان، از چند جنبه دارای اهمیت است. نخست آنکه علم و دانش است و مایه دانایی ایشان نسبت به مخاطبی می‌شود که قصد مداخله کالبدی در بستر را، برای زندگانی او دارند. پس، از جنبه علم بودنش، موجب دانایی طراحان و برنامه‌ریزان می‌گردد و قرآن مقام دانستن را با ندانستن، برابر نمی‌داند (زمر/۹).^{۱۴} از سویی دیگر، معماری و شهرسازی، همچون موجود زنده‌ای می‌مانند که در زمینه‌های شناخت و ادراک این بستر اجتماعی و انسانی، متکی به دستاوردهای سایر رشته‌ها، به عنوان دانش محتوایی یا روشی است. پس در مقام تطبیق این دستاوردها با دستورات قرآنی، آگاهی از نگاه اندیشمندان این عرصه‌ها، به مصداق کنجکاوی برای شناخت اوضاع و احوال فرد و اجتماع در دوران گذشته و حال، به منظور فهم شیوه تفکر و شیوه زندگی ایشان است. همچنین، در تقویت روابط اجتماعی و جامعه‌پذیری افراد، نقشی راه‌حل گونه برای کمک به حل مشکلات مناطق شهری پیشنهاد می‌شود (کارگرو سرور، ۱۳۹۰، ۲۵۷).

تصویر ۱: برداشت سیستماتیک از تطبیق مفاهیم سرمایه اجتماعی با دیدگاه اجتماعی قرآن. مأخذ: نگارندگان.

Picture 1: A systematic understanding from the adaptation of social capital concepts to the social perspective of the qur'an. Source: Authors.

قرن بیستم و در مطالعات هانی فان، استاد اقتصاد دانشگاه ویرجینیای غربی شکل گرفت (Feldman & As-^{۱۸} saf, 1999, 6). هم‌زمان با این امر، گئورگ زیمل در کتاب تراژدی فرهنگ در ۱۹۰۹م، جامعه را با رابطه اجتماعی مساق گرفت و انسان را، هستی‌بخش به رابطه در نظر گرفت. در ادامه و به فاصله کمی از جنگ جهانی دوم و نیاز به بازسازی جمعیتی و کالبدی، مسئله سازماندهی حضور مردم در امور بازسازی و دل‌مشغولی نسبت به بازسازی‌ها برای کاهش اثرات روانی جنگ مطرح شد. اگرچه موریس اکسلرد، مشارکت را صرفاً مربوط به گروه‌های سودآور برای فرد محدود می‌دانست (Axired, 1950, 14) ولی دنیس گولیت، مسئله بسیج توان مردمی در بازسازی را، حلال مشکلات کالبدی و اجتماعی (لااقل برای دوران بازسازی) می‌دانست (Goulet, 1955, 101). در همین دوره بود که پارسونز جامعه‌شناس نیز بر رابطه مستقیم میزان ارتباط مؤثر و همبستگی گروهی با مسئولیت‌پذیری و وفاداری به اهداف مشارکت گروهی تأکید کرد (Parssons, 1955). این در حالی است که بعد از چندین دهه و پس از بحبوحه جنگ‌های جهانی، جامعه‌شناسان شهری در کانادا و در دهه ۶۰م، نظریه‌پردازی مبادله توسط هومانس و کنشگر اجتماعی (کانادایی - آمریکایی) به نام جین جیکوب که در فضای شهر و اجتماع به شغل خبرنگاری مشغول

روابط اجتماعی ارگانیک و نه مکانیکی است، و در حقیقت، نظام سرمایه‌داری پیامد از بین رفتن اجتماع و جایگزینی‌اش با شیوه‌های سازمان، نظام حقوقی - قراردادی و اصول حکومت اجتماعی^{۱۴}، در قالب جامعه است. سپس «امیل دورکیم»، نظریه تقسیم کار اجتماعی را مطرح کرد^{۱۵}. او در این زمینه معتقد بود که توسعه روزافزون وجوه زندگی اجتماعی انسان، باعث تبدیل همبستگی مادی (مکانیکی) افراد، به نوعی همبستگی معنوی (ارگانیک) شده است^{۱۶}. بعدها، ماکس وبر، با تفکری جامع‌تر نسبت به پدیده‌های اجتماعی، قائل به چندعاملی بودن پدیده‌های اجتماعی بود^{۱۷}. او نسبت به پیامدهای جهانی‌شدن و مدرنیته درباره تسلط کنش معقول و محاسبه‌گرومادی بر جامعه، هراسان بود و معتقد بود که روح انسان و جامعه به نیروها و روابط عاطفی برآمده از گذشته و سنت‌ها، در دل این کش‌وقوس‌های فناورانه، محتاج است (گیدنز، ۱۳۹۳، ۲۴: روزنبرگ و کوزر، ۱۳۹۳، ۳۱۸ و ۳۱۹). این تفکر از جنبه کارکردی، با «سنت‌گرایان معنوی» که گروهی بودند که به نفی سنت‌ها و «جاودان خرد» توسط افکار مدرنیستی واکنش نشان دادند، بسیار نزدیک است. به هر روی، اگرچه مفهوم سرمایه اجتماعی در ذات و عملکرد اجتماع وجود دارد، ولی مطرح‌شدن در فضای دانشگاهی و علمی، طی فرایندی زمان‌بر و طولانی از ابتدای

در مقدمه کتاب نظریه‌های پساپست مدرن در معماری، معتقد است معمار ایرانی که تا پیش ورود مدرنیسم، نقش ابزار در متجلی کردن «اندیشه کلان واحد» را داشته و بر مشی استاد، مشق می‌کرده، دغدغه تألیف و تدوین نظریه نداشته و بحران نبود معماری مؤلف، و سرگردانی معماری ایرانی آغاز شده است. او معتقد است که تلاش‌های اردلان، نصر و میرمیران برای ارائه راهکاری جامع، اگرچه ظهور خوبی داشته؛ ولی راه به وادی عمل نبرده، تکامل نیافته و کم‌فروغ و مختوم بوده است (نسبیت، ۱۳۹۴، مقدمه).

به هر روی بعد از پایان این دوران که هم‌زمان شده بود با شکست تفکرات مدرنیستی در عرصه‌های مختلف علوم انسانی، آغاز پست مدرن به معنی بازشناسی مسیر و فرایند توسعه نیز قلمداد شد. این دوران در عرصه اجتماعی، کاهش تدریجی حوزه امداد اجتماعی و دوران اجرای اصل کالایی زدایی (از فرد)^{۳۶} بود که به جامعه‌های غربی امکان داد که در برابر حوادث زندگی و خطر فقر به افراد امنیت بیشتری عرضه کنند. زیرا از افراد، چیزی جز کالاهای قابل مبادله ساختن، چالش بزرگ دولت‌های اجتماعی در پایان جنگ جهانی دوم بوده است. بر همین اساس، آکسل هونت، تعریف روابط اجتماعی را به دو جمله: حساب کردن برای یک سری نیازمندی‌های انسانی، و حساب کردن روی افراد مرتبط با فرد، معنی کرد. اولی نوعی نیاز برای حمایت، و دومی نیاز به بازشناسی در روابط اجتماعی بود^{۳۷}.

در همین دوران، بازشناسی نقش ادیان در ایجاد ساختار اجتماعی و بررسی کارکردی آن، مورد توجه نظریه‌پردازان اجتماعی قرار گرفت. مهم‌ترین دسته‌بندی و برداشت اجتماعی از این کارکرد ادیان، اذعان به وجوه مشترکی بین آنها به نام ابعاد دین داری است که عبارت از ابعاد اعتقادی، مناسکی، پیامدی عاطفی، و فکری است^{۳۸} (Clayton & Glad den, 1974). پس از این دوران، مفهوم شهروند اجتماعی در کنار توسعه پایدار مطرح و سرمایه اجتماعی به ادبیات مطالعات علوم اجتماعی به صورت رسمی و گسترده‌ای وارد شد. به صورتی که می‌توان گفت در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ میلادی، نظریات مربوط به توسعه، خصوصاً توسعه پایدار به سمتی رفت که الگوها و ضوابطی را به عنوان چارچوب‌های عملکردی این امر در زمینه محیط (طبیعی، مصنوع و کالبدی، انسانی و اجتماعی) معرفی کرد. در این زمینه،

استفاده شد. او در کتابی با نام مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی چنین مفهومی را برای به تصویر کشیدن ارتباط مسائل کالبد شهری به روابط اجتماعی استفاده کرد (شاه حسینی، ۱۳۷۸، ۵۱ و ۵، Putnam & Kristin, 2001). او بر لزوم تقویت نظارت عمومی مردم محلی به عنوان مالکان حقیقی و طبیعی محیط پیرامونی محل زندگی خود، در کنار نظارت‌ها و حضور مستقیم پلیس تأکید کرد^{۳۹} (مدیری، ۱۳۸۵، ۱۵ و ۱۶؛ فیلد، ۱۳۹۲، ۱۰۰).

این دوران پایان جنگ جهانی دوم و شرایط مساعد برای نیروهای چپ‌گرا به «دوره تاریخی» در بین جامعه‌شناسان معروف است. زیرا فضایی مساعد برای زیرپانهادن عوامل سرمایه اجتماعی و توجه صرف به توسعه جامعه بود^{۴۰}. این دوران مصادف بود با فضای جنگ سرد بین دو بلوک شرق و غرب در دنیای سیاست، و احاطه تفکرات مدرنیستی بر فضای فکری معماری و شهرسازی، مبتنی بر توسعه کالبدی بدون توجه به پیامدهای زیست محیطی و اجتماعی آن^{۴۱}. در همین دوران، نوربرت الیاس در جامعه‌شناسی، مسئله فرایند و پیکره‌بندی اجتماعی^{۴۲} را مطرح کرد. در حقیقت، الیاس مسئله وابستگی متقابل انسانی^{۴۳} را در کانون تفکر مطالعات اجتماعی قرار می‌دهد.

به دیگر سخن، برای اولین بار این الیاس تور بود که در جامعه‌شناسی معاصر، ضمن پذیرش تقسیم کار دورکیم، به لزوم توجه به مقوله وابستگی عاطفی در کنار وابستگی نفع جویانه در سرمایه اجتماعی اشاره کرد. به نظر الیاس، در واحدهای اجتماعی بزرگ، بستگی‌های عاطفی جدیدی پدیدار می‌شوند که تنها روی اشخاص متبلور نبوده و در حقیقت فراتر از سرمایه اجتماعی نیز است. به دیدگاه او، این بستگی‌های جدید، عاطفی است و نفع مطرح در سرمایه اجتماعی را پشت سر گذاشته، و بیش از پیش روی نمادهای خاص واحدهای اجتماعی بزرگ‌تر، نشانه‌ها، پرچم، بناهای تاریخی و هر چیزی که دارند بار عاطفی است تمرکز می‌یابد^{۴۴}. در اواخر مدرنیسم، جرج هربرت مید، فرضیه رشد تعاملی را این گونه مطرح کرده که به صورت کلی، شناسا (سوژه)، از گذر ملاحظه کنش‌هایش در رابطه با دیگری (همان بستروجودی اش که با هم در تعامل اند)، به خود آگاهی می‌رسد^{۴۵}.

ورود این تفکرات مدرنیستی به جامعه معماری ایران، با آغاز حکومت پهلوی اول همراه بود. در حقیقت به عقیده بسیاری از نظریه‌پردازان معاصر همچون محمدرضا شیرازی

برخی معتقدند که هنوز هم توجه به روابط اجتماعی برای بازگرداندن مردم به متن اجتماع (برخلاف دوران مدرنیسم)، کمتر مورد توجه بود و ساخت شهر پست مدرن، بر اساس توسعه کالبدی و تفکیک فعالیت‌ها و عملکردها تعریف می‌شد.^{۴۹}

ورود تفکرات پست مدرن به ایران، از دیدگاه اندیشمندان اجتماعی و معماری، در برخی از جنبه‌ها، اشتراکات مهمی دارد.

گسترش دامنه نفوذ و اهمیت سرمایه اجتماعی به علوم سیاسی باعث شد که اندیشمندانی همچون پاتنام در آخرین دهه قرن ۲۰ م، مفهوم گسستگی (هرج و مرج، بدگمان، خوددار) اجتماعی را در مقابل همبستگی (منظم، معتمد، متعامل) اجتماعی قرارداد و بیان کرد که بین همبستگی و هویت اجتماعی افراد رابطه مستقیمی وجود دارد (پاتنام، ۱۴۰۰). این همبستگی بر اساس سود متقابل و مشترک است و باعث اطمینان، اعتماد و رضایت از دولت (محلی - ایالتی و استانی - ملی) و ایجاد تعهد اجتماعی و سیاسی و گذر آنها از محاسبات سودگرایانه به سمت مشارکت‌های داوطلبانه (خودجوش)، خصوصاً در شهروندان و اجتماعات محله‌ای می‌گردد.^{۵۰} (اقتباس از: ازکیا و غفاری، ۱۳۹۶، Putnam, 1993, 167 نام، در همین دوران، «کلمن»، سرمایه اجتماعی را امری تسهیل‌کننده برای روابط اجتماعی بیان کرد (Coleman, 1994, 32)، و جامعه‌شناس شهیر، «پی یر بوردیو»، در اولین برداشت سیستماتیک، آن را مالیکت افراد (حقیقی و حقوقی) بر منبعی واقعی (بالقوه و بالفعل) حاصل آمده از روابط و شناخت متقابل اجتماعی دانست (اقتباس از: نیازی و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۳۴؛ بوردیو، ۱۳۸۹، ۱۴۷).

هم‌زمان با این دوران، پس از تثبیت ماهیت انقلاب اسلامی ایران، سه رکن اصلی شکل‌گیری اجتماع اسلامی یعنی: حاکمیت، جامعه و سنت‌های معنوی را عرضه کرد. بر همین اساس نیاز به انقلاب فرهنگی در کشور بیش از پیش مطرح شد. زیرا بر اندیشمندان علوم اجتماعی یقین حاصل شده بود که شیوه زندگی و شیوه تفکر، بیش از هر عاملی، برآمده از بستر فرهنگی است. بر اساس جمع‌بندی این بستر و نیاز بومی به تعریف الگوی توسعه، مسئله تفکیک و تبیین مفهوم توسعه از مفهوم پیشرفت مطرح شد. به گونه‌ای که توسعه در تعاریف دانشگاهی و نسخه‌های پیاده شده در جوامع غربی را بیشتر معادل با (Development) و گسترش خواهی (expansion) که منجر

به ظهور شخصیت‌های نوگرا در جامعه می‌شود، ولی پیشرفت^{۵۱} را مساق با (Progress) بیان کرده‌اند (اقتباس از: ردادی، ۱۳۸۷، ۱۲۲؛ اعتصامی و فاضلی کبریا، ۱۳۸۸، Lerner, 1964، ۷۱).

در اواخر این قرن و با آشکارشدن عدم گفتمان مستقل پست مدرن و صرف تقابل با مدرن بودن آن، باعث شد که به عقیده بسیاری از اندیشمندان، هم‌زمان با آغاز قرن ۲۱ میلادی، وارد فضای پس‌پست مدرن گردیم.^{۵۲} در چنین فضایی، نظریات متعددی از سوی اندیشمندان علوم اجتماعی مطرح شد (ر.ک: فیلیپ، ۱۳۹۲، ۱۳-۲۶؛ پورتس، ۱۳۸۹) که نشان‌دهنده توجه بین از پیش علوم اجتماعی، به لزوم شناخت شیوه فکر و شیوه زندگی مخاطب انسانی خود، برای درک سازوکار روابط، پیوندها، ارزش و هنجارهای اجتماعی و همچنین، فهم فرایندی، از شیوه ایجاد پیوندهای اجتماعی است (خاندوزی، ۱۳۸۳؛ نظرپور و منتظری مقدم، ۱۳۸۹).

در همین دوران نظریات سرمایه اجتماعی به مرحله کاربردی وارد شده بود، به گونه‌ای که نظریه‌پردازان این دوره معتقد بودند بهترین مدل تفسیر و تحلیل برای درک و بیان همکاری افراد در روابط اجتماعی، میزان دوام و قوام آن یا همان سرمایه اجتماعی آن جامعه است (اقتباس از: فوکویاما، ۱۳۸۹، ۱۶۹؛ امیری، ۱۳۷۴، ۱۳). همچنین تحقیقات زیادی درباره کاربرد سرمایه اجتماعی برای تقویت، جایگزینی و یا ایجاد سازوکارهای نظارتی، حمایتی و اجرایی در عرصه اجتماعات شهری و روستایی مطرح شد.^{۵۳} (R.T: Croft & Bresford, 1992).

در دوران پس‌پست مدرنیستی، مطالعاتی نیز به صورت تطبیقی در معماری و شهرسازی کشورهای مسلمان صورت گرفت که اساس کار آنها، تطبیق محتوای غیرومی با شرایط و زمینه‌های فکری داخلی بود. ولی خروجی نظری این اقدامات، در عملکردهای کالبدی معاصر، ظهور و بروز بسیار نا هم‌جنسی با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی نشان می‌داد. فارغ از آسیب‌شناسی آن، نکته عمومی و مشترک این اقدامات، نبود نظریات علمی از بطن مفاهیم قرآنی و سنت‌های اسلامی - ایرانی است. زیرا در مقایسه مفهوم توسعه بین اسلام و غرب، نکته مهم این است که اسلام به پیشرفت مثبت و همه‌جانبه، به گونه‌ای که همه آنچه تا کنون بوده را بتوان پشت سر گذاشت و به سرزمینی مقدس (که در آن مسلمانان زیست می‌کنند،

جدول ۱: دوره های تاریخی مواجهه و تأثیرگذاری قدرت های استعمارگر بر سایر ملل. مأخذ: مولانا، ۱۳۸۷. Table 1- Historical periods of confrontation and influence of colonial powers on other nations. Source: Moulana, 2008.			
دوران استعمار	عرصه مواجهه	اهداف	ابزارها
استعمار کهن (۱۵۰۰-۱۹۴۵)	جنگ سخت	تصرف سرزمین	ادوات نظامی، اجتماع و اجماع سازی برای تقابل
استعمار نو (۱۹۴۵-۱۹۹۰)	جنگ نیمه سخت	تغییر حاکمان و نوع حکومت	تحریک مزدوران داخلی (شورش، نافرمانی و انقلاب)
استعمار فرانو (۱۹۹۰- حال)	جنگ نرم	دگرگونی باور، ارزش و سبک زندگی	رسانه های جمعی (مکتوب، صوتی و تصویری)

جدول ۲: برداشت کلی و کیفی از وضع موجود منابع کتابخانه ای در پرداختن به وجوه سرمایه اجتماعی. مأخذ: نگارندگان. Table 2: General and qualitative perception from the current situation of library resources in dealing with social capital. Source: Authors.							
رویکرد به مبانی اجتماعی	حوزه مسائل مطرح شده	مفاهیم اصلی بیان شده	مرور	شناخت	برداشت	گفتمان	راهکار
ماهیت (چیستی) شناسی حوزه و محدوده شناسی	تعاریف، مفاهیم، نظریات و مکاتب	الف	رابطه ساکن با کالبد	■	■	■	■
	ب	مدیریت و حکمرانی	■	■	□■	■□	■
مصادیق (چگونه) شناسی روش (فرایند و ابزار) شناسی هدف (غایت و محصول) شناسی کاربردشناسی (زمینه ها، تهدید و فرصت ها، راهکارهای چندوجهی)	زیبایی شناسی (فلسفی، کاربردی)	ج	طراحی فضا و کالبد	□	■	□	■
	د	مبانی و اصول طراحی	□■	■	■	■	■
	ه	نگاه بین رشته ای	■	■□	■	■	■
	و	بسترشناسی وضع موجود و راهکار موقت	□	■	□	■	■
	ز	تبیین چندوجهی	■	□	■	■	■
الزام (چرایی) شناسی الزام مصادیق، نظری یا فلسفی							
راهنما	(□) نبود، کمبود و ضعف (■) وجود کم فروغ و معمولی (□■) وجود موردی صرفاً در برخی جوانب (■) وجود مؤثر و مناسب و جهت دهنده						
برخی منابع	(الف) نقی زاده، ۱۳۸۹؛ الف، کوهکن، ۱۳۸۷؛ امان پور و سجادیان، ۱۳۹۴؛ سجادیان و همکاران، ۱۳۹۴ (ب) عیوضی و مرزبان، ۱۳۹۵؛ صفایی پور و سجادیان، ۱۳۹۴ (ج) نقره کار، ۱۳۹۵ (د) نسبیت، ۱۳۹۴؛ ملکی و همکاران، ۱۳۹۵ (ه) فرخی، ۱۳۸۹؛ بیکر، ۱۳۸۲؛ مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹ (و) علوی، ۱۳۷۹؛ قدیری و همکاران، ۱۳۹۴؛ خزاعی و رضویان، ۱۳۹۵ (ز) کوهکن، ۱۳۸۷؛ روستایی و همکاران، ۱۳۹۵						

مثبت است والا، تغییر به هر سوی و به هر قیمت را معادل با توسعه حساب نکرده و نادرست می داند، زیرا که زمینه را برای پیشرفت واقعی نیز تنگ می کند. تعبیر پیشرفت مثبت در اسلام، تحولی مداوم در محتوا (فرایند و روابط، قوانین) و روش (ابزار حیات) به قصد اهداف جزئی (اقتضائات دوران) در مسیر کلی ثابت (چارچوب اصول دین) است و این با دیدگاه نظریه پردازان شهر اسلامی از نوع اصیل آن، مطابقت دارد (اقتباس از: نقی زاده، ۱۳۸۵).

برای مسلمانان ساخته شده و امورات مسلمانی در آن جاری باشد) معتقد است (المائد، ۲۱). یعنی، پذیرش ساختار، مفاهیم و ارزش های موجود را فقط در اصول دین می پذیرد و در فروع دین، متناسب با مقتضیات دوران و بر اساس خرد نخبگانی یا همان تعبیر اولی الامر در قرآن، به پیشرفت مثبت در محتوا و فرایند اعتقاد دارد (البقره، ۲۵۶؛ النساء، ۵۹).

به دیگر سخن، اسلام بر اساس اقتضائات دوران، متناسب با ظرفیت های موجود، صرفاً معتقد به پیشرفت

براین اساس، اهمیت داشتن دیدگاه بومی و بنیادین در عرصه ابنیه دلایل متعددی دارد. از جمله اینکه با داشتن بنیادهای علم، توان نظریه‌پردازی بر اساس آنها و اجرای کاربردی نیز مسیر می‌شود. دوم اینکه، شرایط نفوذ فرهنگی از طریق تغییر در نظام باورها و شیوه زندگی، ابزاری شناخته شده در دوران پست مدرنیسم به بعد تحت عنوان «استعمار فرانو» است (جدول ۱). خصوصاً درباره انقلاب اسلامی که بنیادهای فکری مسلط بر نظام قدرت در جهان را به سمت خدا باوری تغییر داده است^{۳۵}.

در مقام بیان تفاوت رویکرد و روش مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین، باید گفت که در بررسی کلی مطالعات این حوزه (جدول ۲)، اگرچه تلاش‌هایی همچون ارائه فرانظریه سلام نیز صورت گرفته است (نقره‌کار، ۱۳۹۵)، ولی بخش اعظمی از کلیات آن، بر اساس پذیرش تعبیدی است و نه اقناع‌گری عقلانی یا منطقی یا اثبات‌گرایانه. این امر بر خلاف رویه جاری در محافل دانشگاهی و اصل فقهی تأیید شرع بر آنچه عقل سلیم بدان حکم می‌دهد است. به دیگر سخن، کلیات و بخش‌های زیادی از این نظریه و موارد مشابه بر اساس مسلمان بود و پذیرفته بودن بسیاری از فرائض و احکام دینی و نقش آنها بدون تبیین و تفسیرگری است. این در حالی است که از یک سو، اقناع‌گری عقلی بر اساس علم زمینه نگر در نظریات اندیشمندان (اسلامی یا غیراسلامی منطبق با عقل) شدنی است و از سویی دیگر، با آشکار شدن کمبودهای گفتمان مدرنیستی و پست مدرنیستی در سال‌های اخیر، زمینه خوبی برای ارائه نظریات بنیادینی، متشکل از فنون و مهارت‌های معماری معاصر با محتوای اسلامی فراهم گشته است.

براین اساس باید به مطالعاتی نیز اشاره کرده که به صورت غیر ساختاریافته، مبانی و اصول کلی شکل‌گیری نظریه معماری و شهرسازی اسلامی را بیان می‌کنند. مثلاً (نقی‌زاده، ۱۳۸۹)، چند نوع تعریف از شهر اسلامی را بر اساس روابط بین شهروندان و کالبد شهری بیان می‌کند. او بین شهر مسلمانان، شهری برای مسلمانان، شهر مسلمانی و شهر اصیل اسلامی، بر اساس شیوه زندگی و شیوه تفکر حاکم بر آن تفکیک قائل شده که نشان‌دهنده نقش مهم داشتن نظریه اجتماعی برای سازماندهی عوامل دخیل معماری و شهرسازی خصوصاً شیوه زندگی و تفکر، با در نظر گرفتن واقعیت‌های وجود برای دستیابی به وضع مطلوب است.

تفکر دیگر در این زمینه مفهوم شهر اسلامی در نگاه شرق‌شناسان را مبتنی بر نظام ارزشی کامل شامل الگوهای رفتاری در سازمان اجتماعی می‌داند (تقوایی و خدایی، ۱۳۹۰). ولی فراتر از این کلیات، باید نظریه‌پردازی مبتنی بر همه وجوه کالبدی، نظری، اجتماعی انجام گیرد تا هم‌زمان بتواند فضای فکری و شیوه زندگی مخاطب انسانی خود را مورد شناخت و پاسخ‌گویی کالبدی مناسبی قرار دهد. براین اساس، پژوهش حاضر به دنبال ارائه بستر شکل‌گیری مسئله «مبانی نظری طراحی و برنامه‌ریزی» در معماری و شهرسازی اسلامی است. در حقیقت این امر را بر اساس همگرایی بین نظام حاکم بر جامعه و اجتماع پیشنهاد داده است. یعنی طراحی برای شیوه زندگی جامعه و برنامه‌ریزی برای شیوه تفکر اجتماع.

مبانی نظری

پیچیدگی و بسط بودن حوزه کارکردی و مفهومی «سرمایه اجتماعی»، از یک سو باعث عدم تعریف جامعی از آن در نزد پژوهشگران شده، و از سویی دیگر همین عدم نقض و صرفاً مکمل بودن تعاریف مختلف آن، نشان از تکامل و گسترش حوزه کاربرد آن در فضای ذهنی و عینی انسان معاصر دارد. به هر روی برای دستیابی به معنی کلی و عبور از مرحله شناختی، بیان می‌شود که سرمایه اجتماعی، مجموعه‌ای چندوجهی متشکل از ارزش، گرایش، هنجار، قاعده و روش‌های رسمی و غیررسمی و جاری در رفتار اجتماعات (افراد به هم مرتبط) انسانی است که منجر به شکل‌گیری و پیاده‌سازی پیوندها، تفاهمات و روابط تعاملی میان اعضای آن شده، و ظرفیت دستیابی به اهداف (منافع) مستقل و فردی را در کنار هدف‌های (منافع) گروهی پدید می‌آورد. پس از آن جا که ظرفیتی وابسته به شرایط کمی و کیفی افراد و ارتباطات آنها است، تا حدی با بافت اجتماعی و فرهنگی هر جامعه‌ای ارتباط مستقیم دارد (پیران و دیگران، ۱۳۸۵؛ Lin, 2001; Rosalind Edwards, 2004; Collier, 1998).

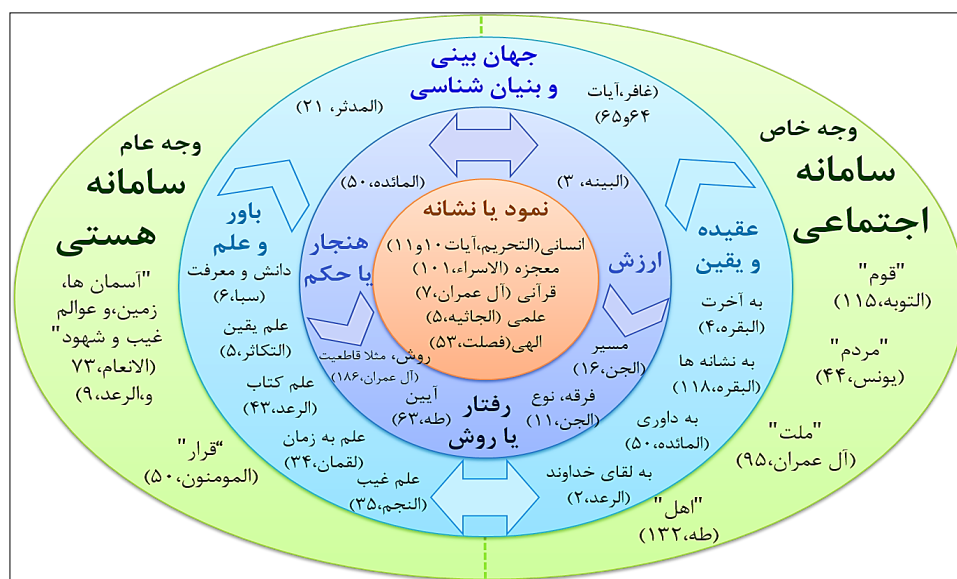
البته باید توجه داشت که مفهوم سرمایه، خود باعث گسترش بیش‌ازپیش این مقوله به سمت تفکرات جامعی همچون توسعه پایدار نیز شده است. بسیاری از این امر گسترش مفهومی استقبال و آن را موجب بالندگی و پختگی بیش‌ازپیش این امر، و پیدایش نقاط نظر مشترکی بین نظریه‌پردازان بین‌رشته‌ای نیز می‌دانند

دارای باطنی اجتماعی نباشد. بنابراین، رابطه بین فضا و کالبد با این برداشت از فرهنگ و مردم‌شناسی، نمایانگر تأثیر دوسویه‌ای خواهد بود که از تکرار فرایندهای منجر به شکل‌گیری معضلات تجربه شده در تاریخ اجتماعی، و به دیدگاه قرآن، گرفتاری به عذاب الهی به واسطه عدم رعایت عدالت و حقوق اجتماعی جلوگیری خواهد (الانبیاء/۱۷). پس دانستن و به‌کارگیری این دانش تاریخی - تجربی - اجتماعی، در نقش همان اندرزه‌های برآمده از خرد نخبگانی و تجربه‌های اجتماعی ملل است که توجه به آنها، برای اعتذار و رفع مسئولیت اجتماعی و شرعی^{۳۶} از معماران و شهرسازان لازم است^{۳۷}. خصوصاً که در جوامع مذهبی همچون ایران، ضرورت بازشناسی اصول دینی در موج‌های فکری هر دورانی، توان ایجاد تطبیق در فروع دین در فضای فکری و عملی زندگی را میسر می‌کند. همچنین جلوی سو برداشت‌های بر خواسته از دیدگاه‌های کثرت‌گرایی دینی^{۳۸}، نسبی‌گرایی اخلاقی رفتاری^{۳۹}، غیرواقع‌گرایی دینی^{۴۰} و سایر برداشت‌های نادرست در زمینه توان پاسخ‌گویی جامع دین به نیازهای انسان امروزی در عرصه حیات طیبه پایدار، از طریق ایجاد نظریه اجتماعی مبتنی بر دستورات اجتماعی قرآن و پیاده‌سازی آن در زمینه ابنیه را می‌گیرد^{۴۱}.

شیوه (سبک) زندگی، ریشه در حوزه «مطالعات فرهنگی» دارد و به مجموعه رفتار و الگوهای کنشگری

(رک: پیران و دیگران، ۱۳۸۵). به‌گونه‌ای که برخی از این نقاط مشترک به سمتی رفته که پژوهشگران معتقدند که سرمایه اجتماعی، حوزه نفوذ و گستردگی بیشتری نسبت به انواع مرسوم سرمایه دارد. همچنین مشابه با انواع سرمایه، اولاً درحالی که خصوصیت مالکیت پذیری (تصاحب‌شدنی و تبدیل‌شدنی) دارد، نیازمند استمرار (مراقبت و نگهداری) است (Adler & Kown, 2002, 4)، دوم این که چون از جنس سرمایه است باید شاخص و فرایندی برای اندازه‌گیری باشد (Solow, 2000).

آنچه دراین‌بین، فراتر و مهم‌تر از موارد فوق به نظر می‌رسد این است که به دلایل زیادی نیاز به برداشت سیستمی از این مفهوم آشکار گشته است. مثلاً همان گونه که اشاره شد برای اندازه‌گیری و سنجش، شناخت مفهومی، ادراک زمینه‌های کاربردی و سایر موارد، نیاز به شناخت عوامل وجودی آن و روابط بین این عوامل و در نتیجه تفاوت‌هایی که در زمینه و بسترهای مختلف اجتماعی در این مفهوم تأثیر می‌گذارند، است. براین اساس دیدگاه قرآن را نیز می‌توان هم سو با تفکر سیستمی دانست. زیرا این گونه برمی‌آید که در تمامی موارد، «ساخت اجتماعی قرآن» (تصویر ۲) به سمت جامعیت و ساختاریختی به جامعه و تبدیل آن به اجتماع اسلامی است. به‌گونه‌ای که دستوری از این دست نمی‌توان یافت مگر آنکه هم‌زمان که صورتی مادی و مرتبط با شراکت نفع بین طرفین آن دارد،

تصویر ۲: ساخت اجتماعی قرآن. مأخذ: کوهستانی اندرزی و فرهنگ‌دوست، ۱۳۹۸، ۹۸۶.

Picture 2: Social construction of the Qur'an. Source: Koohestani Andarzi and Farhangdoost, 2019, 986.

اجتماعی فرد در چارچوب باور، ارزش، آداب و الگوهای هنجاری (تثبیت شده) مورد قبول او گفته می‌شود که هویت (روابط و رفتارهای) او می‌سازد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲، ماده ۱). به دیگر سخن، سبک زندگی دو بخش ذهنی (نشان‌دهنده کم‌وکیف نظام باورها و ارزش‌ها) و عینی (ماهیت و محتوای خاص تعاملات و کنش‌های اشخاص و مبین اغراض، نیات، معانی و تفاسیر فرد) دارد (اقتباس از: فاضل قانع، ۱۳۹۲، ۹۴). شواهد نشان‌دهنده توجه نظریه‌پردازان و پژوهشگران عرصه شیوه زندگی بر بررسی موضوعاتی است که با عنوان کلی سلیقه توصیف می‌شوند (مهدوی‌کنی، ۱۳۸۷، ۲۱۶). سلیقه در تفکر انسان پست‌مدرن به بعد، اگرچه امری فردی است؛ ولی از آنجاکه در قالب تمایل (خواسته خاص)، و ترجیح رفتاری فرد در بستر زندگی او بروز کرده و شخصیت رفتاری او را برای دیگران ترسیم می‌کند (بورديو، ۱۳۹۰، ۹۳)، پس از جنبه معاشرت و تعاملات رفتاری فرد، امری جمعی است.

الف) شخصیت اجتماعی (مبانی و چیستی - مفهوم)

نظام اجتماعی مدنظر قرآن کریم، ارزش‌مدار تعریف می‌شود. یعنی جامعه اسلامی را بستری برای رشد آگاهی، معرفت، خردورزی و کشف حقیقت از راه تفکر می‌داند. در چنین فضایی، خردمندی و زیرکی انسان، در کشف و ادراک نیکوتر از گفتمان الهی است ^{۴۳} (الزمر / ۱۹). می‌توان گفت این تعریف از خردمندی، پایه‌ای برای شناخت و سنجش‌گری، و البته اساسی برای تدبیرگری افعال اجتماعی، بر اساس خردورزی توحیدی است. بدین معنی که بسیاری از هنجارها و ارزش‌های اجتماعی در جامعه اسلامی، راهی برای کسب فیوضات اخروی است (القصص / ۶۰؛ الانعام / ۳۲). در نتیجه، فضا و کالبدی زندگی نیز باید همسو با چنین تفکری، بسترسازی مناسبی برای تعامل به‌قصد ایجاد و ترویج ارزش‌های الهی باشد.

مسئله مهم در این بین، رسیدن به منظومه‌ای از این ارزش‌های اجتماعی، به‌گونه‌ای دوسویه است که مسیر ادراک آن را برای طراحان، پژوهشگران و برنامه‌ریزان عرصه ابنیه، به ملاک و مصداق‌های مناسبی برساند. کمااینکه خود قرآن کریم، از زبان بیان تمثیلی برای ادراک بهتر موضوعات بهره می‌گیرد (العنکبوت / ۴۳) بر این اساس مطالعه و برداشت تطبیقی بین این عوامل مدنظر قرار

می‌گیرد. هدف مهم این تطبیق محتوایی، درک این مهم است که همزیستی مسالمت‌آمیز افراد به‌عنوان کارکرد نهایی سرمایه اجتماعی، چه الزاماتی در معماری و شهرسازی اسلامی دارد. از سویی دیگر مفاهیم اجتماعی قرآن، تعامل است. یعنی در قبال هر وظیفه‌ای، حق را نیز در نظر می‌گیرد. مثلاً جامعه بر اساس نظریه سرمایه اجتماعی به افراد عضو خود وابسته است و در مقابل، افراد نیز حق برخورداری از حمایت اجتماعی را برخوردار هستند.

چنین تطبیق و برداشتی از شخصیت اجتماعی مدنظر قرآن کریم برای مخاطب خود، بر اساس تبدیل سرمایه‌های مبتنی بر نفع متقابل، به «فروپستی‌های اجتماعی» ^{۴۴} از نوع عاطفی و وجدانی است. اساس این تفکر از تمرین مشارکت در این گروه‌ها و جوامع مذهبی و تقویت روابط اجتماعی افراد منشأ می‌گیرد (شارع‌پور، ۱۳۷۹، ۳۹). پس معماران و شهرسازان نیز می‌توانند هرآنچه که به بسترسازی این چنین روابطی در ابنیه خصوصی، نیمه عمومی و عمومی کمک کند را، گام‌هایی در جهت توسعه شخصیت و روابط اجتماعی قلمداد کنند که در این بین، حساسیت‌های مربوط به حریم خصوصی، پابرجا خواهد بود.

نکته بسیار مهم در کاربست این تفکر در معماری و شهرسازی، توجه به ساختار سلسه‌مراتبی است که در شکل‌گیری شخصیت اجتماعی افراد مدنظر قرآن است. به صورتی که بین مرتبه نقش مذهبی بودن شخص با مرتبه نقشی که بخش مهمی از هویت یک شخص را معین می‌کند، رابطه مستقیمی در سلسله‌مراتب هویت او برقرار است ^{۴۵}. این نظام معنی‌دار در شیوه زندگی آن‌ها، نقش اساسی در ایجاد «شخصیت اجتماعی» را بازی می‌کنند. در حقیقت این نظام شخصیت اجتماعی، پیام‌هایی که از بسترهای اجتماعی حاصل می‌شود را، از منظر ارزش‌های اجتماعی قرآن در زمینه تنظیم روابط اجتماعی بررسی، و در صورت پذیرش آن‌ها، به کنشگری متقابل و دوستانه توأم با حس تعاون و همکاری روی می‌آورد.

پس می‌توان گفت که نقش معماری و شهرسازی تا حد زیادی از نوع کنشگری و تأثیرگذاری بر ساختار شخصیت اجتماعی افراد است. چه از طریق کیفیت‌های فضایی و پیام‌های محیطی که به این ساختار شخصیتی صادر کرده و بر شیوه تفکر افراد تأثیر می‌گذارد، چه از طریق شکل و کالبد ابنیه که از آن طریق به روابط و شیوه زندگی افراد رنگ

و جهت‌دهی می‌بخشد. همچنین نقش شخصیت علمی و منظومه فکری خود معماران و شهرسازان و انعکاس این شیوه تفکر درباره عوامل مؤثر بر فرایندهای طراحی، خود امر بسیار مهمی است که فارغ از محل، شیوه و اندازه

تأثیرپذیری فرایند طراحی از نظرات و برداشت‌های شخصی طراحان و برنامه‌ریزان، قطعاً تأثیر غیرقابل انکاری در شیوه زندگی مخاطبان ابنیه دارد.

جدول ۳: برخی از موضوعات تشکیل دهنده شخصیت اجتماعی از منظر قرآن کریم. مأخذ: نگارندگان.

Table 3: Some topics of social personality from the perspective of the Holy Quran. Source: Authors.

تعدد شخصیت		موضوع کلی	سوره	آیه	مفاهیم اصلی	برداشت علوم اجتماعی	برداشت معماری و شهرسازی
هویت شخصیتی	اعتقادی - باوری	دانش و علم	البقره	۲۷۲	برگزیده بودن علما - فرزندی به برکت علم	نخبه‌پروری و اهمیت آنان	اهمیت به آموزش مناسب معماران
		خرد و عقل ورزی	لقمان	۱۱	بینش و خرد به عنوان ماحصل علم	توجه به حکمت نخبگانی	فرایندسازی بهره از حکمت نظری
		شکرگزاری	سبا	۱۳	ستایش و شکرگزاری واقعی	جایگاه خردمندان در اجتماع	افزایش سرانه فضاهای مذهبی
	عملی - مناسکی	ارزش مداری	کهف	۲	شایستگی برآمده از ارزش‌های اجتماعی	آموزش و پرورش هم‌زمان	توجه به لزوم بسترسازی آموزش‌های فرهنگی و اجتماعی با ایجاد و افزایش سرانه فضاهای آموزش اجتماعی بخصوص در ابنیه عمومی
		صبر و مداراگری	الاعراف	۱۹۹	عدم مجادله با جاهل‌ها و تلاش برای آموزش	دعوت به نیکی به جای ستیزه	
		نفی تقلید نابخردانه	البقره	۱۶۵	آموزش اصول و قواعد تفکر در کنار روش‌ها	توجه به مهارت‌آموزی	
هویت حقیقی	عملی - مناسکی	الانعام	۱۱۶ و ۳۷	عدم توجه به کثرت پیروان در امورات جمعی	تأکید بر خردورزی و ارزش	مفاهیم بومی در زیبایی‌شناسی	
		حق‌پذیری	الزمر	۱۲	دستیابی به حقیقت با پند و حق‌پذیری	توجه به اصلاح امور اجتماعی	بهبود مستمر فرایندها و قوانین
		خطر انحراف	آل عمران	۷	تأثیرپذیر از شرایط اجتماع بعد از هدایت	مراکز ترویج فرهنگی مذهبی	افزایش سرانه فضاهای فرهنگی
	ذهنی - حسی	نفی تجاوزگری	الذاریات	۱۹	بسنده کردن به حق و نیاز و عدم تعدی گری	حدود و حقوق فرد و جامعه	ضوابط مالیکت خصوصی - عمومی
		حسن هم‌جواری	المعارج	۳۲	مراعات و همدلی در مواجهه با چالش‌ها	افزایش عمق روابط و همدلی	طراحی تفکیک شده ابنیه هم‌جواری
		صداقت رفتاری و گفتاری	التوبه الرعد	۵۳ ۱۵	از روی میل، توان، خواسته درونی و عدم نیاز بودن افکار و اعمال افراد در روابط اجتماعی	اصول اخلاقی در ارتباط جامعه مهندسی با مخاطب	توجه به مهندسی ارزش و متریه و برآورد در هنگام ارزش‌گذاری طرح
هویت حقوقی	ذهنی - حسی	گفتمان حقانیت	ابراهیم	۲۶	قرار، ثبات و آرامش با گفتمان حقیقت‌گرایی	بیان حقایق به زبان حال	رابط مبانی نظری با فرایند طراحی
		تقوا و نظم	توبه	۱۰۹	عدالت در رفتارهای متقابل و تصمیمات	کاهش تنازع و افزایش بهره	افزایش سرعت، دقت و کیفیت اجرا
		برادری و اخوت	حجرات	۱۰	مسئولیت‌پذیری فراتر از نژاد و قومیت	کاهش اختلاف نظر اجتماعی	عدالت سرانه‌ها در مناطق شهر
	عقلی - فکری	نفی انفعال اجتماعی	الانفال البقره	۲۲ ۷	«بی‌تفاوتی» نسبت به ارزش‌های اجتماعی «عدم کنشگری» اجتماع برای اقامه ارزش‌ها	لزوم نظارت عمومی بر ابنیه و فضاهای (نیمه) عمومی برای کاهش وقوع جرم و افزایش اثر کیفیت فضایی	جایگاه توجه به ارزش و عادات‌های رفتاری در فرهنگ عامه و اصلاح و جایگزینی در فرایندهای طراحی ابنیه
		پرهیزکاری	الفتح	۲۶	لزوم عدم واکنش مشابه بر جاهلیت و تعصب		
		طهارت و پاکی	الحج	۲۶	پاک‌سازی بت‌های ظاهری و باطنی در روابط	توجه به مصادیق بت و ناپاکی	طراحی مبتنی بر شعائر اسلامی
هویت اجتماعی	عقلی - فکری	ذکر کنندگی	الذاریات	۵۵	نیاز فردی و اجتماعی به تذکردهی درست	امربه معروف و نهی از منکر	فضاسازی برای مراکز امداد اجتماعی

هویت ملی	پیمندی - آثاری	عدم تفاخر	التکائر	۱	عدم افزون طلبی در امورات دنیوی و مادیات	بسترسازی معنویات و پرهیز از نقش سرمایه‌ای در اینیه	وحدت در کثرت (سادگی در عین کارایی، تنوع در عین سادگی)
		کسب رزق حلال	غافر	۱۳	تلاش برای برآوردن نیاز خانواده و اجتماع	خدمت‌رسانی و رفاه اجتماع	توجه و پاسخ بوم آورد به نیاز جامعه
		وفاداری	البقره	۴۰	وفای به عهد و انجام وظایف و تعهدات	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	طراحی و اجرای مشارکتی فرایندها
		مساوات			نفی تبعیض در برخورداری از خدمات اجتماع	همزاد پنداری اجتماعی	دسترس‌پذیری منافع اینیه عمومی
		تجلیل‌گری	الاحزاب	۲۱	توجه به الگوهای رفتاری و عملی معصومین	الگوگیری از اسوه اجتماعی	ساخت نماد و یادمان‌های تاریخی
		انفاق‌گری	المنافقون	۱۰	توجه به گسترش انفاق مادی و معنوی	فرهنگ‌سازی اجتماعی	گسترش اینیه عمومی با مردم‌پاری

است. مسئولیت معماران و شهرسازان اسلامی، در ظاهر همین بسترسازی برای روابط اجتماعی اسلامی است و در باطن، وفای به عهد و مسئولیت اجتماعی ایشان در ارتباط با احکام اجتماعی است (اقتباس از: زاهدی اصل، ۱۳۷۱، ۴۵).

ب) ساختار اجتماعی (اصول و چرایی - آموزه)

مبانی اصلی حاکم بر ساختار اجتماع اسلامی، فارغ از نگاه تخصصی به شیوه‌های اجرایی شدن آن در مطالعات علوم سیاسی، دارای اهداف قابل‌استنباطی از متن قرآن کریم است که تا حدودی این فرایندها را از دیدگاه علوم اجتماعی نیز معین می‌کند. زیرا به قاعده عقلی، از خصوصیات دانا و مدبر بودن الهی، امر به مواردی است که راه و روش آن نیز برای بشر قابل‌درک و در دسترس باشد. براین اساس باید اصولی را که بیان‌کننده این ساختار اجتماعی هستند، مدنظر پژوهشگران معماری و شهرسازی قرار داد تا با فضا و کالبدی مناسب، نقش مؤثری در بسترسازی شکل‌گیری روابط اجتماعی هدفمند داشته باشند.

یکی از مهم‌ترین این اصول، بسترسازی حضور «هدفمند، برنامه‌ریزی‌شده و مؤثر» شهروندان جامعه اسلامی در فضاهای عمومی و نیمه عمومی است که برای مقاصد (فعالیت‌های) اجتماعی اسلام در نظر گرفته شده است. معماری و شهرسازی اسلامی به عنوان ابزاری حاکمیتی، نقش بسیار مؤثری در ترتیب‌آوری این فرایندها و سوق دادن جامعه به سمت حضور و مشارکت متعهدانه نسبت به کیفیت و کمیت پدیده‌های اجتماعی دارند. به گونه‌ای که می‌توان با استحصال این اصول اجتماعی از

در نتیجه می‌توان گفت که شکل‌گیری شخصیت علمی و شیوه تفکر افراد دخیل در اینیه، نیاز به هماهنگی ساختاری و قرابت به شخصیت اجتماعی مدنظر قرآن دارد. زیرا این افراد به واسطه عضویت از اجتماع اسلامی بودن، در گام اول خود نیز در معرض این عوامل قرار دارند. در این زمینه در قرآن بدترین شماتت‌ها را متوجه کسانی کرده که با علم و دانش ورزی مخالفت کرده و روی به حذف، عدم مباحثه و آزاداندیشی می‌آورند. زیرا در قرآن کریم از نشانه‌های جاهلیت، تقلید متعصبانه، پیروی از ظن و گمان نادرست و خلاف واقع، متابعت از هوای نفسانی، ارجحیت سنت بر تعقل و خردورزی، فردپرستی (نیاکان و بزرگان و ... که با طاغوت معرفی شده‌اند)، نام‌برده شده است.

معنی و برداشت خاص این گفتمان برای معماران و شهرسازان اسلامی، آموختن اصول و مهارت‌ها برای به‌کارگیری محتوا و نظریات منطبق با دستورات اجتماعی اسلامی است. نه تبعیت از نظریات ناقص، زیبایی‌شناسی برآمده از شیوه تفکر و زندگی غیراسلامی، فریفته و خودباخته شدن در برابر ساخته‌ها و نظرات غیراسلامی، و در نهایت تقلیدگری از تفکرات رایج در بازار از جمله اولویت به ظواهر و تجلیات غیرمفید برای شیوه زندگی اجتماعی اسلام. در این بین، نقش نظریه‌ای جامع و منسجم که بتواند این ساختار شخصیت اجتماعی را به گونه درست به ساختار و پایگاه اجتماعی پیوند بزند، بسیار مهم‌تر از همیشه گشته است. زیرا در شخصیت اجتماعی اسلام، بر عهده هر فردی متناسب با توانش، وظیفه‌ای در قبال دیگران نهاده شده

اجتماعی نیز مطرح است، اصولاً نظم اجتماعی که خود بر میزان تعهد و مسئولیت پذیری اجتماعی افراد مؤثر است، ارتباط مستقیمی با میزان تضاد و تنش های ناشی از آن است.

براین اساس، تعبیر برکت در جامعه اسلامی که از رهیافت پیاده سازی رفتارهای اجتماعی اسلام در جامعه پدید می آید (اعراف: ۹۶)، اشاره به همان کیفیت زندگی اجتماعی است که اسلام باتکیه بر ساختار اجتماعی فوق الذکر، زمینه سازی کالبدی در شکل گیری با درون مایه های مفهومی - ذهنی را بر عهده معماری و شهرسازی اسلامی قرار داده است. نکته بسیار مهم در این مسیر، شکل گیری مسیر تکامل و پیدایش این درون مایه ها از رهگذر تعامل با سایر ملل و کسب نقاط قوت ایشان در این زمینه ها، و عدم بسنده کردن به داشته های سرزمینی و فرهنگ خودی است. این چنین امری ضمن تأثیر کمی بر میزان مخاطب و در نتیجه رشد سریع تمدن اسلامی به واسطه توجه به عنصر ارتباط با دیگر فرهنگ ها و تمدن ها^{۴۶}، باعث جلوگیری از مقاومت نسبت به تجددخواهی و ایجاد عقب ماندگی در جوامع اسلامی، در عین توجه به تکرر ذاتی فرهنگ ها نیز می گردد (بر اساس دیدگاه های: خزاعی، خسروی و رجبی دوانی، ۱۳۹۷؛ سیف الدینی، ۱۳۷۵، ۳۴۱؛ بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی).

قرآن کریم، از آن به عنوان شاخص های در زمینه کیفیت، جهت گیری و میزان دستیابی طرح و برنامه های معماری و شهرسازی به اصول فوق استفاده کرد.

بر اساس این تعریف از اصول تشکیل دهنده ساختار اجتماعی، حال باید سخن از چرایی و لزوم ساختار اجتماعی نیز کرد. در جامعه اسلامی، روابط اجتماعی، علاوه بر تأمین همه جانبه و مستمر نیازهای مادی بشر (ابن خلدون، ۱۳۸۵، ۷۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۳، ۷۹)، فرایند تکامل شخصیت اجتماعی و در نتیجه سعادت اجتماعی (در هر دو بعد دنیوی و اخروی) را فراهم می کند. خاصه آنکه در دیدگاه اسلام، چنین امری در زندگی جمعی و در دل اجتماع اتفاق می افتد. (فارابی، ۱۹۹۱، ۱۱۷). پس می توان نتیجه گرفت که مهم ترین دلیل نیاز به ساختار اجتماعی از دید قرآن، اعتقاد به اصل «هم سرنوشتی» انسان اجتماعی است. در چنین جامعه ای، فراتر از اهداف و نفع جمعی، اهداف زندگی جمعی، مطرح می شوند که پایه های اصلی ساختار اجتماعی را در جهت افزایش «هم گونگی فکری» (اتحاد)، تثبیت و تقویت می کنند. بر همین اساس، می توان گفت از اهداف جامعه اسلامی، مسئله روابط اجتماعی مستحکم و دارای اصول مشخصی است که در ساختاری جامع، شامل تمام سطوح و اقشار اجتماعی می شود. فرایند کلی که باعث اتحاد این اصل و ساختار در راستای همگونی فکری و هم سرنوشتی می شود، توجه به سازوکارهای کاهش «تضاد و تنش» است. زیرا همان گونه که در مطالعات

جدول ۴: برخی از موضوعات تشکیل دهنده ساختار اجتماعی از منظر قرآن کریم، مأخذ: نگارندگان.

Table 4: Some topics that make up the social structure from the perspective of the quran. Source: Authors.

آیات قرآنی	علوم اجتماعی	معماری و شهرسازی	منابع کتابخانه ای
آل عمران/ ۱۰۳؛	توجه	محبت و دگر دوستی اجتماعی	ابن شهر آشوب، ۴: ۳۳۴ و ۳۶۲؛ جراحلمی، ۱۴۱۴: ۲۴؛ صدوق، ۱۳۸۳: ۱۷۰؛ طباطبائی، ۱۳۹۷: ۱۳؛ ۱۶۵؛ جواد آملی، ۱۳۹۸: ۲۸۵؛ افسری، ۱۳۹۰: رحمانی و امیری، ۱۳۸۶؛ اسفندیاری، ۱۳۷۵: ۱۲۷-۱۲۸؛ افسری، ۱۳۹۱: صدوق، ۱۳۸۳: ۲؛ ۹۶؛ طبرسی، ۱۴۰۸: ۶؛ ۴۴۴؛ کلینی، ۱۴۲۶: ۶۴۹؛ فارابی، ۱۹۹۱: ۱۱۷؛ ابن خلدون، ۱۳۸۵: ۷۷؛ صدوق، ۱۳۸۳: ۲۸۴؛
الفلم، ۳۴؛ لقمان، ۸؛		فضایل و مکارم اخلاق فرد - جمع	
اسراء، ۷۰؛ حجرات، ۱۳؛ آل عمران، ۱۹۵؛		برابری اجتماعی و کرامت انسانی	
الکھف، ۱۰۷؛ السجده، ۱۹؛	اعتماد	عمل شایسته و اعتماد عمومی	

این شهر آشوب، ۳۳۴:۴ و ۳۶۲:۲۴؛ حرعالمی، ۱۴۱۴:۲۴؛ صدوق، ۱۳۸۳:۲۰؛ ۱۷۰:۱۶۵؛ طباطبائی، ۱۳۹۷:۱۳؛ ۱۶۵:۲۸۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۸:۲۸۵؛ افسری، ۱۳۹۰؛ رحمانی و امیری، ۱۳۸۶؛ اسفندیاری، ۱۳۷۵:۱۲۷-۱۲۸؛ افسری، ۱۳۹۱:۱۳۸۳؛ صدوق، ۲۰:۹۶؛ طبرسی، ۱۴۰۸:۶؛ ۴۴۴:کلینی، ۱۴۲۶:۶۴۹؛ فارابی، ۱۹۹۱:۱۱۷؛ ابن خلدون، ۱۳۸۵:۷۷؛ صدوق، ۱۳۸۳:۲۸۴:۱.	افزایش احتمال گسترش کمی و کیفی اعتماد	لزوم عمل و پاداش متقابل		ال عمران، ۱۹۵؛
	کاهش نیاز به تعیین حدود مرز در انبیه	اعتماد توسعه یافته فرامادی		فصلت، ۳۴؛ المومنون، ۹۶؛
	سرانه فضاهای (نیمه) عمومی اجتماعی	بصیرت عمومی به پدیده‌ها	توجه	الاعراف، ۱۶۴؛ مریم، ۹۷؛
	رعایت کمیت و کیفیت در بهره از طواهر	جهان بینی مبتنی بر واقعیت		هود، ۵۷؛ الزخرف، ۵۴؛ هود، ۴۶؛
	چارچوب محتوایی و روشی در مبانی نظری	مرجعیت فکری، شرعی، اجتماعی	دردوزی	یس، ۶؛ الاعراف، ۱۴۵؛ ابراهیم، ۵؛
	بیان و حل بلند مدت مسائل در فضا و کالبد	خرد جمعی و خرد نخبگانی		شوری، ۳۸؛ الزخرف، ۵؛ الاسراء، ۳۶؛
	فضای جمعی برای کاهش انزوا و بیگانگی	ارتباط خویشاوندی فرا خانوادگی		بقره، ۲۷؛ نعد، ۲۵؛ محمد، ۲۲؛
	فضاهای نیمه عمومی و مشارکتی	عضویت در امور با نفع گروهی	مشارکت	البقره، ۲۱۶؛ آل عمران، ۱۰۵؛
	مشارکت در فرایند توسعه فضای عمومی	تعاون در امور با نفع غیرمستقیم		ال عمران، ۱۴۲؛ القصص، ۸۷؛
	فضاهای گردهمایی محلی و منطقه‌ای	حضور در تصمیم‌سازی امور جمع		البقره، ۱۷۰؛ الانفال، ۲۲؛ نحل، ۱۲۵؛
	کاهش فاصله طبقاتی برخورداری	مادی: وقف، صدقه، خیرات	همای	ذاریات، ۹؛ انسان، ۸؛ رعد، ۲۱؛
	همکاری داوطلبانه در مسائل اجتماعی	معنوی: تعاون و همکاری جمعی		مائده، ۲؛ الحجر، ۸۸؛

محل‌های نماز جمعه منتقل شده است. لزوم توجه به نیازهای جدید فوق‌الذکر، علاوه بر تثبیت جایگاه این شبکه کالبدی، از مسجد محلی گرفته تا مساجد نماز جمعه، بر ایجاد فضاهای اجتماعی تحت عنوان «باهمستان‌ها» (همچون شبستان‌ها و سالن‌های اجتماعات و سخنرانی، و فضاهای هم فکری گروهی) تأکید می‌کند.

ج) پایگاه اجتماعی (روش و چگونگی - راهبرد)

همان گونه که بسیاری از اندیشمندان و نظریه‌پردازان سرمایه و نظریه اجتماعی معتقدند که مشارکت اجتماعی، جان‌مایه شکل‌گیری پایگاه اجتماعی است (فیلد، ۱۳۹۲: ۲۶؛ پاتنام، ۱۴۰۰؛ پورتس، ۱۳۸۹؛ بوردیو، ۱۳۸۹، ۱۴۷)، اندیشمندان دیگری نیز همچون وبر وجود دارند که «معتقدند مذهب می‌تواند شبکه اعتمادی در بین افراد ایجاد کند که برای روابط تجاری و مبادله اقتصادی نیز ضروری باشد» (به نقل از: فوکویاما، ۱۳۸۶، ۱۵۳). بسیاری از اندیشمندان که در این زمینه به صورت بومی می‌اندیشند، این پایگاه اجتماعی برآمده از مشارکت را، حاصل نوعی «مشارکت هم‌افزا» بین لایه‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی می‌دانند (الوانی و

همچنین در مورد آگاهی عمومی از پدیده‌ها، به نظر می‌رسد که اگرچه برای گسترش مشارکت از طریق سرمایه اجتماعی، نیاز به فرهنگ‌سازی و دگرگونی قالب‌های فکری است (طالب، ۱۳۷۶: ۱۰۵)، ولی صرف داشتن آگاهی از جوانب امور اجتماعی و سیاسی (Falk & Kilpatrick, 1999: 433-417) و در اصطلاح دانش فردی، راهگشای امور جوامع معاصر نیست و فضای مجازی و دانش در دسترس آن، جای حضور در صحنه عملی را در بسیاری از موارد نگرفته است. چنین نگاهی به الزام وجود ارزش‌های فرهنگی برای مشارکت در بین نظریه‌پردازان مدرنیستی (تجددخواهی معاصر) به بعد نیز وجود داشته است (لهسایی زاده، ۱۳۶۸: ۱۳۸).

فارغ از دلایل این امر، معماری و شهرسازی اسلامی باید توجه خود را به زمینه‌سازی حضور مردم در فضاهایی مناسب اجتماعات فراهم آورد، تا احتمال افزایش تضارب آرا و هم فکری و تحریک حس مسئولیت جمعی افراد را فراهم آورد. از این دست موارد، سابقاً در کارکرد مساجد محلی و خصوصاً مساجد جامع و مقابر عبادتگاهی مهم و اصلی بوده است که بعدها به کاربری‌ها چندوجهی همچون

به جامعه و سیاست و تأکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است» (پارسنز، ۱۳۷۹، ۷۰) اگرچه به توصیه قرآن، اولین و بهترین الگو برای سبک زندگی، پیامبر اسلام و خاندان معصوم ایشان هستند (احزاب/ ۳۳)، ولی فراتر از این تعاملات درونی، اجتماع اسلامی به دیدگاه نظریه‌پردازان اسلامی معاصر، به پشتوانه معرفتی غنی‌ای که دارد، مبتنی بر عقل سلیم و خرد جمعی نخبگانی، در قبال تحولات فکری مثبت و قابل تطبیق با آموزه‌های اسلامی، روندی پذیرش‌گرونده محافظه‌کار، در قبال فرهنگ و سنن ملی مختلف داشته است (صدر، ۱۳۷۹، ۴۹).

شیروانی، ۱۳۸۰، ۱۳؛ امامی و همکاران، ۱۳۹۴؛ الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱، ۱۰-۲۴) که همچون چرخ‌دنده‌هایی درهم‌فرورفته، پایگاه اجتماعی را در سه سطح خرد (التزامی)، میانی (پیوندی) و کلان (ارتباطی) تشکیل می‌دهند (اقتباس تکمیل‌شده از: غفاری، ۱۳۷۹؛ درخشه و شجاعی، ۱۳۹۴؛ Halp-ern, 2001, 66-67). برخی دیگر نیز برای این لایه‌های طولی، عناصری عرضی را همچون سن، تحصیلات، تأهل، اشتغال و درآمد، در نظر گرفته‌اند (ر.ک: ناطق پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۵، ۱۸۰-۱۸۵).

بر همین اساس پژوهشگران مطالعات اجتماعی در اسلام معتقدند که «در اسلام زمینه بروز سرمایه اجتماعی به‌خاطر جهت‌گیری مثبت آن به‌سوی دنیا و نسبت

جدول ۵: برخی از موضوعات تشکیل دهنده پایگاه اجتماعی از منظر قرآن کریم. مأخذ: نگارندگان.

Table 5: Some topics that make up the social base from the perspective of the Holy Quran. Source: Authors.

واحد	سوره	آیه	مفاهیم اصلی	برداشت علوم اجتماعی	برداشت معماری و شهرسازی
نهاد و ارتباطات نسبی	خانواده	النساء	۱	ازدواج و اهمیت آن در تشکیل سرمایه اجتماعی	تأمین مسکن مناسب جوانان
		نوح	۱۴	ادامه نسل بشر در انواع مختلف قومیت و نژادها	توسعه‌پذیری و تنوع فضایی
	خویشاوندان	التوبه الاسراء	۱۱۵ ۲۴	شکل‌گیری نهاد هنجارهای فردی و گروهی و همبازی درون قومی در مواجهه با مسائل گروهی	فضای هم‌نشینی و مهمان‌پذیر تأمین فضای مهمانی خصوصی
		حجرات	۱۳	توجه و پذیرش تفاوت‌ها و قابلیت‌های افراد	عدالت در بهره‌ای از منافع و منابع
نهاد و ارتباطات سنی	دوستان	الشعراء	۱۰۱	حمایت‌گری در نفع احتمالی متقابل غیرهم‌زمان	ایجاد رضایت و پایداری معنوی در روابط فراتر از بده‌بستان‌های مادی
	همسایگان	النساء	۳۶	همبازی محله محور برای مسائل مشترک	ایجاد فضاهای تجمع محله‌ای به‌صورت هدفمند و منعطف در کاربرد برای ایجاد «باهمستان»‌ها
	همشهریان	المائدة	۶۲	همبازی‌های غیررسمی مذهبی، ملی، محله‌ای	همفکری و همراهی عملی گروهی
	هم‌وطنان	الشعراء	۲۱۵	مشارکت رسمی و غیررسمی در امورات ملی	فضا و بسترسازی تجمعات خیریه
	مسلمانان	آل عمران النساء البقره	۱۰۳ ۱۱۵ ۲۰۸	تأکید بر اشتراکات فکری و اعتقادی مسلمانان و پیروی از راه هدایت آشکار شده بر مسلمانان	اتحاد بر اساس پذیرش تنوع و تفاوت و آگاهی عمومی از مسائل
		النساء مائدة	۱۲۹ ۶۵	برابری و برادری در صورت صداقت و ایمان واقعی به دین ابراهیمی، تعلیم و تعلم و تعامل	فضای گردشگری و اقامت غیربومیان و ایجاد گردشگری دینی

بحث

راستای ایجاد و گستری ارزش‌ها و هنجارهای دینی می‌گردد؛ در راستای تحقق چنین امری، بخش‌های دیگری که در شکل‌گیری تفکر و فرهنگ و در نهایت شیوه زندگی افراد جامعه دخیل هستند نیز بسیار مهم است.

براین اساس، پژوهش جاری به دنبال ایجاد مبانی نظری برای شکل‌گیری ساختار فکری پژوهشگران، طراحان و برنامه‌ریزان معماری و شهرسازی شکل گرفته است. توجه این پژوهش بر درک آموزه‌های اجتماعی قرآن، به عنوان منبع اصلی تأثیرگذاری بر تکوین نظریه اجتماع اسلامی قرار گرفته است. در این راستا، اتکای صرف جوامع معاصر در سراسر عالم به جذب سرمایه اجتماعی به عنوان پشتوانه و مشارکت سازی در تصمیمات حاکمیتی و دولتی، بر خلاف روح مردم‌سالاری و در خدمت سرمایه‌های بخش حاکم بر اجتماع، با ابزارهای اقناع‌گری رسانه‌ای متعددی بوده است. به صورتی که استمرار همبستگی اجتماعی را با چالش‌هایی مواجه کرده است. بر اساس جمع‌بندی دیدگاه‌های حاصل شده در این پژوهش، حالت‌های زیر درباره حالت‌های هم‌افزایی سرمایه اجتماعی با نظریه اجتماعی قابل تصور است:

به نظر می‌رسد که مهم‌ترین اصل مدنظر قرآن در مقوله برپایی اجتماع اسلامی، اتکا بر حضور و مشارکت مردم در زمینه تبدیل سرمایه اجتماعی، به نظریه‌ای اجتماعی بر اساس مبنا قرارگرفتن خداشناسی و خداباوری در تمامی تعاملات (شیوه زندگی) و افکار (شیوه تفکر) اجتماع است. بر اساس آموزه‌های قرآنی، تفاوت‌ها در زمینه قوم، جنس و نژاد انسان‌ها، حکمت خلقت الهی است و نباید دست‌مایه‌ای برای تفاخر یا تحقیر گردد. پیامبر گرامی اسلام، نه تنها به عنوان یک رسول الهی، بلکه به عنوان یک مصلح اجتماعی، تلاش زیادی برای ایجاد جامعه مبتنی بر ارزش‌های اجتماع اسلامی، منعکس در قرآن را انجام دادند (کلینی، ۱۴۱۷، ۲۰۳؛ ۱۵۴؛ حر عاملی، ۱۴۱۴، ۲۰).

از این رو با توجه به نقش فضا و کالبد ابنیه در شکل‌دهی و تعریف‌کنندگی به تعاملات، نیاز به انطباق حداکثری بین روش و فرایندهای طراحی و برنامه‌ریزی آنها با مبانی نظری نظریه اجتماعی، امری ضروری می‌نماید. زیرا در فضای چنین کالبد سازی‌ای، ضرورت توجه به جامعه‌شناختی دینی در پیوند با تکوین نظریه اجتماعی، موجب ایجاد توسعه‌ای پایدار، مشارکتی بهینه و ارتباطی هدفمند و مستمر در

جدول ۶: حالت‌های مختلف سرمایه و نظریه اجتماعی در رقم زدن همبستگی و تعامل اجتماعی و انعکاس نتیجه آن در مبانی اجتماعی. مأخذ: نگارندگان.

Table 6: Different modes of capital and social theory in defining social solidarity and interaction and reflecting its result in social foundations. Source: Authors.

سرمایه	نظریه	همبستگی	تعامل	جامعه	اجتماع	مبانی اجتماعی
■	□	نامطمئن، مقطعی و نفع جویانه	شبه مشارکت	■	□	تعامل منفعلانه و غیرمؤثر افراد در تعیین افکار و روش
□	■	پر زحمت و غیرقابل اتکا	مشارکت شرطی	■□	□	واگذاری اختیار و نظریه به دیگری و عدم نظارت مؤثر
□	□	خرده فرهنگی و ضد هنجاری	ضد مشارکت	□	□	بی تفاوتی نسبت به خرد، ارزش و سرنوشت جامعه
■	■	مطمئن، شایسته و کم زحمت	مشارکت واقعی	□	■	تعامل فعالانه و مؤثر افراد در تعیین محتوا و روش اجرا

در حقیقت سلوک مادی و معنوی هر کدام را به دیگری ارائه نکرده‌اند. حتی روایت شده که اگر ابوذر از قلب سلمان آگاه می‌شد، بی‌شک، او را نفی می‌کرد (کلینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۴۵۵). همچنین این تفاوت‌های پایه‌ای در شیوه تفکر و زندگی، ارتباط مستقیمی با زمان و مکان دارد. عوامل اصلی در تعیین این الگوهای رفتاری در شرایط متفاوت اجتماعی به اختصار در جدول زیر بیان شده است:

بعد از پذیرش لزوم همگامی نظر (شیوه تفکر یا همان نظریه اجتماعی) با عمل (شیوه زندگی یا همان سرمایه اجتماعی)، مسئله بسیار مهم، توجه به لزوم درک و پذیرش تفاوت‌های فکری و رفتاری افراد است. این تفاوت‌ها در سیره نبوی نیز مورد توجه بوده و در ارتباط با دو تن از صحابه ایشان، سلمان و ابوذر باعث شد که در عین حالی که پیامبر میان ایشان عقد برادری بسته و هر دو را بارها مورد ستایش قرار داده بودند، اما شیوه زندگی متفاوت و

جدول ۷: رسالت شناسی تطبیقی مبانی اجتماعی، در دیدگاه برآمده از سرمایه اجتماعی با نظریه اجتماعی. مأخذ: نگارندگان. Table 7: Comparative missionology of social foundations, in the perspective of social capital with social theory. Source: Authors.		
مشخصه	سرمایه اجتماعی (دیدگاه اجتماعی)	نظریه اجتماعی در قرآن (دیدگاه اسلامی)
کارکرد	یگانگی صوری و ظاهری در فرایند کسب منافع	یگانگی اجتماعی در اولویت خدمت رسانی و نفع بیشتر فرد برای اجتماع
بنیان	گوناگونی ارزش ها و اعتقادات و رشد مستقل افراد	همسانی ارزش ها و اعتقادات و وابستگی متقابل افراد، نهادها و گروه ها به یکدیگر
روابط	شباهت و همانندی افراد در نقش های اجتماعی	افتراق افراد و متکامل بودگی نقش ها، تنظیم کثرت و عمق روابط به صورت هدفمند
نظارت	نیرومند (امر و نهی های اجتماعی - رسانه ای)	مبتنی بر ادراک فعال و درعین حال، به سمت افول دامنه تفسیر هنجارهای اجتماعی
مواجهه	تنبیهی (اصل کیفر دادن و ایجاد عقوبت مستقیم فرد یا گروه خاطی با تأثیر کم در بازدارندگی)	ترمیمی (تعاونی) برای کاهش اثر خطا و تعداد خطاکار با ایجاد شرایط مناسب کاهش دهنده زمینه های جرم محیطی و ایجاد زمینه همکاری، بازپروری و نظارت اجتماعی

مسلمانان است که به نوبه خود به بازشناسی «حاکمیت» شهروندی و وجوه مختلف عدالت شهروندی مرتبط است. آنچه از حاکمیت و عدالت شهروندی در حیطه معماری و شهرسازی اسلامی بروز و ظهور پیدا می کند، همان برداشت سیستماتیک از مجموعه عواملی است که شخصیت، ساختار و پایگاه اجتماعی را نیز ایجاد کرده است. پس نظریه اجتماعی، فارغ از خاستگاه آن در علوم اجتماعی، اقتصاد و سیاست، مرجعی برای طراحی و برنامه ریزی در معماری و شهرسازی نیز خواهد بود. نکته مهمی که درباره نظریه اجتماعی مدنظر این پژوهش بدان پرداخته شد، دوسویه بودن است. یعنی حاکمیت نیز در قبال سرمایه اجتماعی در معماری و شهرسازی، وظایف زیر را دارد^{۴۷}:

۱-۱. حقوق مدنی: از آزادی های اساسی فرد، به ویژه در تعیین محل و نوع زندگی بر اساس آزادی های مشروع محافظت کند.

۲-۲. حقوق کالبدی: حق مشارکت در فرایندهای طراحی و تصمیم گیری در برخی وجوه ظاهری همچون نما را برایش تأمین کند.

۳-۳. حقوق اجتماعی: حمایت پیشگیرانه در برابر حوادث در بخش ابنیه که مسیر بازسازی و نوسازی را برای مالکان هموار می کند.

در جامعه مبتنی بر سرمایه اجتماعی صرف، اعضای جامعه مسئله کسب حمایت در برابر تهدیدهای بیرونی و به رسمیت شناسی پایگاه های اجتماعی شان را، نه بر اساس توانمندی های فردی، بلکه از وابستگی به گروه و نهادهای جامعه، تأیید متقابل این اعمال و رفتار توسط ایشان و اقدامات مشروط به نفع برای گروه ها کسب می کنند. درحالی که در جامعه مبتنی بر نظریه اجتماعی، مادامی که به نظام تأمین و حمایت اجتماعی همگانی مجهز شده اند، مسئله به رسمیت شناسی پایگاه اجتماعی افراد، به چالشی شخصی و مستقل تبدیل می شود. به عبارت دیگری افراد باید هویتشان را زیر نگاه ارزیابی کننده دیگری بسازند چنین امری، الزاماتی دارد که یکی از آنها، مدارا و تحمل اجتماعی است. اسلام در این زمینه، اصل را بر آسان گیری، توبه پذیری و فرصت دهی مجدد (البقره/ ۲۷) و خطاپوشی در ارزیابی روابط و سهولت در پذیرش اجتماعی اقشار مختلف و همچنین همیاری بی توقع و بی منت قرار داده، و توصیه کرده که در مواجهه با نظرات، رفتار و خصوصیات اخلاقی دیگران، اصل عفو و مدارا رعایت گردد (نور/ ۲۲؛ تغابن/ ۱۴؛ حجر/ ۸۵؛ طه/ ۴۴).

رابطه شهروندی فرد با جامعه در اجتماع اسلامی، بر اساس اصل وابستگی به یک هستی سیاسی به نام ملت

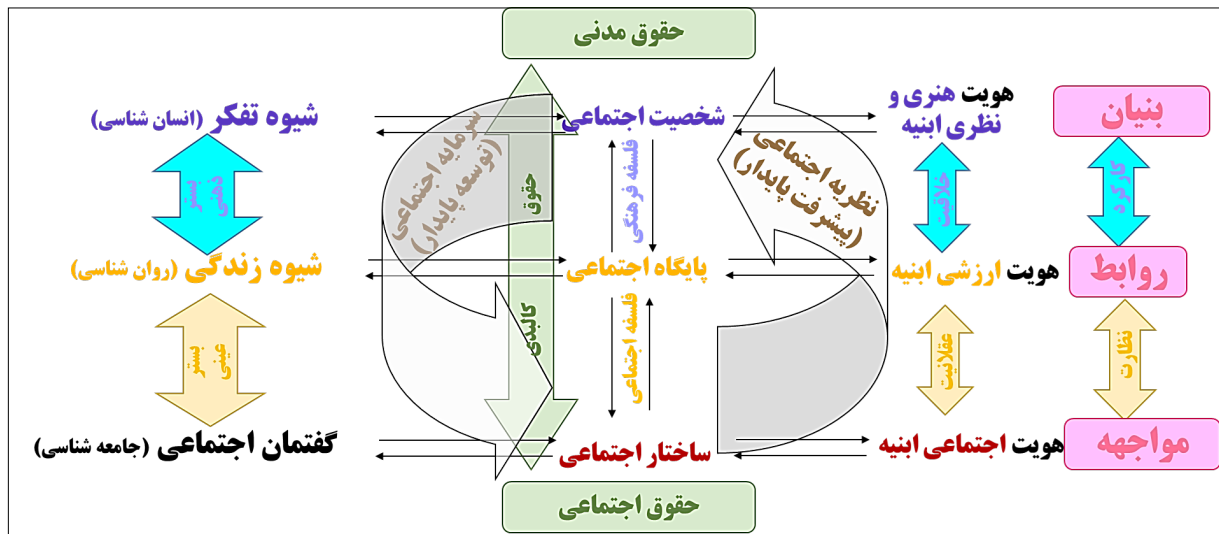
جدول ۸: محتوای پیشنهادی برای مبانی اجتماعی معماری و شهرسازی اسلامی مبتنی بر گذر از سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی. مأخذ: نگارندگان.

Table 8: Suggested content for the social foundations of Islamic architecture and urban planning based on the transition from social capital to social theory. Source: Authors.

مبانی	سرمایه اجتماعی	ارزش‌ها	هنجارها	نظریه اجتماعی
حقوق مدنی	تخصیص	اشتراک هویت فردی	حساب‌کردن دوسویه والدین و فرزندان (سببی و نسبی) در حمایت‌گری اجتماعی (آموزش فرهنگ و افزایش اجتماعی پذیری)	تداوم رابطه، خوش رفتاری، پذیرش احساسی
		حمایت کم قید و شرط		حمایت نزدیکان در مسائل و چالش‌های فردی و طی کردن کم‌هزینه مراحل اجتماعی شدن
		ارتباط تعاملی و مؤثر	احساس مفید و باارزش بودن در گروه و جمع	پذیرش نظر و دیدگاه‌ها در تصمیمات شهری
حقوق کالبدی	پایگاه	اشتراک منافع	شراکت غیرمستقیم در برنامه‌ریزی و طراحی	مشارکت انتخابی و رضایتمندانه شهروندی
		سهم و وظیفه همگانی	دسترسی مناسب به موقعیت‌ها (محل، افراد)	بهره از توانمندی‌های شهروند برای شهر (وند)
		فضای نیمه شخصی	افزایش نظارت عمومی و کاهش هزینه امنیت	استفاده از ظرفیت بالقوه محیط - منظر شهری
حقوق اجتماعی	ساختار	هم‌سرنوشتی	تأثیر همگانی در منافع ملی (اصلی همانندی)	ایجاد منشور حقوقی، سیاسی و اجتماعی شهر
		هم‌دیدگاهی	افزایش همانندی در شناخت - ادراک اجتماعی	خواسته، نیاز و روش مشابه و کاهش تنازعات
		هم‌مانندی و هم‌نوعی	افزایش همزاد‌پنداری و همسطحی اجتماعی	کاهش فاصله طبقات و تنوع در شیوه زندگی
حقوق اجتماعی	ساختار	درهم‌آمیختگی		

ملی، منطقه‌ای و محلی در میزان و نوع سرمایه اجتماعی، و استمرار بلندمدت آن در جهت تبدیل سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی است. در جمع‌بندی نهایی (تصویر ۳) می‌توان با برداشتی سیستماتیک^{۴۸} از این عوامل، سرمایه و نظریه اجتماعی را از دیدگاه اسلامی، لازم و ملزوم یکدیگر در نظر گرفت.

به دیگر سخن، اگرچه مردم و ارتباطات آنها، جان‌مایه سرمایه اجتماعی است، ولی در نظام اجتماعی قرآن، هیچ پدیده‌ای مستقل و درون بخشی ایجاد، استمرار و گسترش نمی‌یابد. پس این دیدگاه قرآن که در مطابقت با نظرات علوم اجتماعی نیز است (F.E. Ostrom, 2000)، نشان‌دهنده نقش نهادهای دولتی و حاکمیتی در سطوح

تصویر ۳: چارچوب پیشنهادی برای مبانی اجتماعی معماری و شهرسازی اسلامی. مأخذ: نگارندگان.

Picture 3: Proposed framework for the social foundations of Islamic architecture and urbanism. Source: Authors.

نتیجه‌گیری

که روند هم‌افزایی بین این مقولات را در پیش گرفته است. براین اساس، با بررسی و جمع‌بندی هم‌افزا بین دستورات اجتماعی قرآن از یک سو و دستاوردها و تجربیات جوامع انسانی از ابتدای قرن ۲۰م که این مفهوم به صورت متمرکز ارائه شده بود، بیان کرد که اجتماع اسلامی در بیان قرآن، کلی‌ترین بستری است که در آن دستورات و فرایض و جوانب فردی نیز معنی پیدا می‌کند. به دیگر سخن، بستر اجتماعی نه تنها بر اساس نتایج پژوهش و نظریه‌پردازی‌های قرن بیست تا به حال، بلکه از دیدگاه قرآن، جایگاه و اولویت بالاتری نسبت به امور فردی دارد. براین اساس، نقش معماری و شهرسازی اسلامی برای تعبیر کالبدی این بستر اجتماعی، باید منجر به فضای تعاملی ای گردد که هنجارها و ارزش‌های اسلامی را در فضای زندگی، مطابق با فضای ذهنی مسلمانان شکل دهد. چنین امری، موجب شکل‌گیری پایگاه اجتماعی برای ابنیه اسلامی می‌گردد که کاربردهای دوسویه و چندوجهی برای ساختار اجتماع و کالبد ابنیه دارد. با تبدیل سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی، می‌توان نقش فضاهای معماری و شهرسازی را در مسیر جامعه‌پذیری، کنترل و پیوستگی هنجارهای اجتماعی با فضای زندگی افراد جامعه را فراهم ساخت. این دیدگاه قرآنی، ایجاد فرصت و نوعی دارایی و پیوند دادن مسائل اجتماعی از قبیل نظم و امنیت

دیدگاه کلی این پژوهش براین اصل استوار است که برای تبدیل جامعه به اجتماع اسلامی، فراتر از سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و نیروی انسانی، به تبدیل سرمایه اجتماعی مبتنی بر منفعت به نظریه اجتماعی نیازمندیم؛ زیرا در صورت اتکای صرف به این سرمایه‌ها، موجب توسعه مادی‌گرایانه صرف می‌شود که باعث می‌گردد مسیری سخت‌تر و طولانی‌تر از سایر ملت‌ها در امر توسعه پایدار را تجربه کنیم. چرا که در ادامه استعمارهای بیش از دو قرن اخیر ایران و تحریم‌های همه‌جانبه بعد از انقلاب، سرمایه اجتماعی مبتنی بر نفع متقابل اثربخشی خود را بیش از پیش از دست داده است و پیمودن راه‌های توسعه، تکامل فرهنگی و اقتصادی، بدون داشتن نظریه‌ای جامع و استفاده از تجربه سایر ملل، ناهموار، نشدنی یا لااقل بسیار پرهزینه می‌نماید. از این رو موضوع تبدیل سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی به عنوان یک اصل محوری برای پشتوانه‌سازی فکری و عملی نسبت به توان اجتماعی در جامعه اسلامی، همانند دوران انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی محسوب می‌گردد.

پژوهش جاری با در نظر گرفتن بستر لازم برای مطرح شدن نظریات علمی بومی، به دنبال شناخت عوامل مختلف نظریه اجتماعی در جامعه اسلامی برآمد. به گونه‌ای

اجتماعی در ابعاد نرم و سخت با فضا و کالبد ابنیه است.^{۴۹} مسئله دستیابی به چنین دیدگاهی از سرمایه اجتماعی در اسلام، در فضای کنونی کشورهای اسلامی که بیش از هر زمانی به دنبال دستیابی به روش توسعه بومی هستند، ارزش دوچندان پیدا کرده است. زیرا برنامه ریزی و طراحی در معماری و شهرسازی معاصر، آکنده از معضلات بی توجهی به بستر فرهنگی، پیشینه اجتماعی و بازخورد جامعه شناسی بوده، و در فضای پست مدرنیسم نیز، راه کارهای زمینه گرا، نیازمند ادراکی اجتماعی هستند. چنین ادراکی در ملل مسلمان، بیش از آنکه برگرفته از فضای علمی یا سیاسی یا اجتماعی باشد، مبتنی بر آموزه های دینی و به خصوص کلام الله مجید است. براین اساس، فرصت نظریه پردازی برای چنین امری، به گونه ای فراهم گشته است که می توان به جامعیت برنامه اجتماعی خداوند در قرآن، سرمایه اجتماعی را در قالب یک نظریه اجتماعی، در کنار سایر عوامل مطرح در بستر اجتماعی و فرهنگی، به صورت هدفمندی سازماندهی کرد.

در این بین، برقراری ارتباط به شیوه مطالعه تطبیقی بین عوامل سرمایه اجتماعی، باعث درک چندوجهی از این مقوله می گردد. در این پژوهش، بیان شد که دستیابی به چنین ادراکی نشان دهنده کمبودهای اتکا به روابط مبتنی بر نفع فردی و جمعی به عنوان پشتوانه های تصمیم در جوامع با غنای فرهنگی و دینی همچون ایران است. خصوصاً که شرایط عمومی جامعه ما در حال توسعه است و نیازمند روابطی فراتر از نفع و منفعت طلبی در اداره کشور است.

زیرا تجربه انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و جنگ اقتصادی فعلی نشان دهنده تاب آوری اجتماعی بالای مردم ایران در راستای پایبندی به اهداف و خواسته های اجتماعی آنهاست. چنین امری نیازمند سازماندهی منسجم و دخالت دادن در امورات متعددی در عرصه اجتماعی است که مدنظر قرآن نیز است.

در مقایسه با سایر پژوهش های موجود در این زمینه، به نظر می رسد که فرایندهای مدیریت و برنامه ریزی اجتماعی، سیاسی و کالبدی شهرهای اسلامی، نیازمند چنین پژوهش های بنیادین و بین رشته ای، برای کاهش احتمال خطا و افزایش بهره وری در زمینه مشارکت دهی مردم در فرایندهای اجرایی و نظارتی هستند. زیرا از یک سو، استقبال عمومی از کنشگری های مطابق با فرهنگ بومی، ملی و مذهبی، به صورتی سلسله وار بر پایگاه اجتماعی و تعامل پذیری فضایی ابنیه افزوده، و موجب رونق فرهنگی، اقتصادی و گردشگری نیز می گردد و از سویی دیگر، شهر اسلامی، صرفاً کالبد سازی و صورت آرای آن با هندسه و هنرهای اسلامی نیست. بلکه فضاسازی برای «معنی آفرینی» بر اساس ارزش های اسلامی است. پس نباید تمرکز طراحان و برنامه ریزان در زمینه بیان و حل مسائل آن، بر دیدگاه های فنی، کالبدی و زیبایی شناسانه محض متمرکز گردد.

اعلام عدم تعارض منافع: نویسندگان اعلام می دارند که در انجام این پژوهش هیچ گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع و مآخذ

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۵). مقدمه ابن خلدون؛ ترجمه محمد پروین گنابادی؛ تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا). مناقب آل ابی طالب؛ تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی؛ قم: انتشارات علامه.
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا، (۱۳۹۶). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، چاپ ششم، تهران، نشر نی.
- اسفندیاری، محمد (۱۳۷۵). بعد اجتماعی اسلام. قم: انتشارات خرم.
- اعتصامی، منصور، فاضلی کبریا، حامد (۱۳۸۸). درآمدی بر الگوی مدیریتی امام علی (ع) از منظر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۳(۲): ۱۰۱-۱۲۸.
- افروغ، عماد (۱۳۷۸). خرده فرهنگ‌ها، مشارکت و وفاق اجتماعی. مجموعه مقالات وفاق اجتماعی و فرهنگ عمومی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- افسری، علی (۱۳۹۱). سرمایه اجتماعی در اسلام. دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم. ۳(۱): ۱۰۱-۱۱۸.
- افسری، علی (۱۳۹۰). تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه پیام نور، استاد راهنما: دکتر فرهاد خداداد کاشی.
- امان پور، سعید، سجادیان، مهیار. (۱۳۹۴). کنکاشی در هویت و فرهنگ شهروندی در شهرهای اسلامی آرمانی. فصل نامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، ۷(۲۶)، ۶۷-۱۰۶.
- امامی، محمد شاکری، حمید (۱۳۹۴). حکمرانی خوب و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران - پژوهش نامه حقوق تطبیقی، ۱(۲).
- امیری، مجتبی (۱۳۷۴). پایان تاریخ و بحران اعتماد بازشناسی اندیشه‌های تازه فوکویاما. اطلاعات سیاسی - اقتصادی، (۹۷)-۹۸.
- ایوانز، تی دیوید، دیگران (۱۳۸۰). بررسی مجدد رابطه دین و جرم. ترجمه علی سلیمی، فصلنامه مدیریت، (۲۳).
- آلموند، گابریل آبراهام، بینگم پوئل، جی، استروم، کاره، دالتون، راسل جی (۱۳۹۵). سیاست مقایسه‌ای: چهارچوبی نظری. ترجمه علیرضا طیب، وحید بزرگی. تهران: امیرکبیر.
- باقریانی، فریده (۱۳۹۳). رابطه دین داری با اعتماد اجتماعی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی بهبهان. رفاه اجتماعی، ۱۴(۵۵): ۷۹-۱۰۷.
- بارتلد، واسیلی ولادیمیر (۱۳۹۸). فرهنگ و تمدن اسلامی؛ ترجمه عباس به نژاد؛ تهران: آرایه.
- برک پور، ناصر (۱۳۸۵). حکمروایی شهری و نظام اداره شهرها در ایران، اولین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری، مشهد.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۴). جامعه شناسی سیاسی چاپ اول، تهران، نشر نی.
- بورديو، پیر (۱۳۸۹). شکل سرمایه‌های اجتماعی، در کتاب «مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی». مترجمان: حسن پویان، افشین خاک باز، چاپ سوم، تهران: نشر شیرازه.

بورديو، پير (۱۳۹۹). تمايز نقد اجتماعي قضاوت‌هاي ذوقي. ترجمه حسن چاوشيان، چاپ ششم، تهران: ثالث.

بيكر، واين (۱۳۸۲). مديريت و سرمايه‌هاي اجتماعي، مترجمان سيد مهدي الواني، محمدرضا ربيعي منديجين، علي كيال، تهران: سازمان مديريت صنعتي.

پاتريك، جي بويل، (۱۳۷۴). برنامه‌ريزي در فرايند توسعه، ترجمه غلامرضا احمدي و سعيد شهابي، تهران: نشر ققنوس.

پاتنام، روبرت (۱۴۰۰). دموكراسي و سنت‌هاي مدني (سرمايه اجتماعي و سنت‌هاي مدني در ايتالياي مدرن). ترجمه محمدتقي دل‌فروز، چاپ دوم. تهران: جامعه‌شناسان.

پارسنز، تالكوت (۱۳۷۹). ساخت‌هاي منطقي جامعه‌شناسي ديني ماكس وبر در عقلانيت و آزادي. ترجمه يداالله موقني و احمد تدين، تهران: نشر هرمس.

پورتس، آلهاندرو (۱۳۸۹). سرمايه اجتماعي: خاستگاه‌ها و کاربردهايش در جامعه‌شناسي مدرن. در كتاب «مجموعه مقالات سرمايه اجتماعي، اعتماد، دموكراسي»، مترجمان: حسن پويان، افشين خاك‌باز، چاپ سوم، تهران: نشر شيرازه.

پيوزي، مايكل (۱۳۹۳). يورگن هابرماس. ترجمه احمد تدين، چاپ چهارم، تهران: هرمس.

پيران، پرويز، ميرطاهر موسوي و مليحه شياني (۱۳۸۵). كار پايه مفهومي و مفهوم‌سازي سرمايه اجتماعي (با تأكيد بر شرايط ايران). فصلنامه رفاه اجتماعي، ۶(۲۳): ۹-۴۴.

ترز، تام، (۱۳۸۴). شهر همچون چشم‌انداز، نگرشي فراتر از نوگرايي (پست - پست مدرنيسم) در طراحي و برنامه‌ريزي شهري. ترجمه فرشاد نوريان، تهران: انتشارات شركت پردازش و برنامه‌ريزي شهري.

تقوايي، علي‌اكبر و خدايي، زهرا (۱۳۹۰). شخصيت‌شناسي شهر اسلامي با تأكيد بر ابعاد كالبدي شهر اسلامي، تهران، فصل نامه مطالعات شهر ايراني اسلامي، (۵): ۱۰۳-۱۱۳.

تهيايي، حسين ابوالحسن (۱۳۹۰). درآمدي بر مكاتب و نظريه‌هاي جامعه‌شناسي. چاپ ششم، تهران: نشر مرنديز.

جوادى آملی، عبدالله (۱۳۹۸). اسلام و محيط‌زيست، تنظيم و تحقيق عباس رحيميان، چاپ دهم، قم: اسراء.

چلبي، مسعود (۱۳۹۵). جامعه‌شناسي نظم. چاپ هشتم، تهران: نشرني.

ملكي، سعيد، حسيني سياه‌گلي، مهناز، محمودي، مريم، صفدری مولان، امين. (۱۳۹۵). تحليل رابطه بين سرمايه اجتماعي و كيفيت زندگي شهري (مطالعه موردی شهرستان اسلام‌شهر استان تهران). فصل نامه جغرافيا و برنامه‌ريزي شهري چشم‌انداز زاگرس، ۸(۳۰)، ۲۱-۴۱.

حزّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). تفصيل وسائل الشيعه الى تحصيل مسائل الشريعة؛ قم: مؤسسه آل البيت احياء التراث.

خاندورزي، احسان (۱۳۸۳). استراتژي اقتصادي بر محور سرمايه‌هاي اجتماعي. فصلنامه راهبرد، ۱۲(۳): ۵۴-۸۰.

خزايي، مصطفی، رضويان، محمدتقي. (۱۳۹۵). محله محوري، رهيافتي نوين در ايجاد مديريت شهري پايدار (نمونه موردی: محله قيطريه تهران). فصل نامه جغرافيا و برنامه‌ريزي شهري چشم‌انداز زاگرس، ۸(۳۰)، ۱-۱۹.

خزاعي، علي، خسروي، محمدرضا، رجبی دواني، محمدحسين. (۱۳۹۷). شناسايي تجربيات موفق نظام جمهوري اسلامي ايران در نيل به تمدن نوين اسلامي. مطالعات بين‌رشته‌اي دانش راهبردي، ۸(۳۲)، ۸۳-۶۵.

خوش فر، غلامرضا (۱۳۸۷). بررسي مشاركت مردم در ايجاد، حفظ و گسترش امنيت اجتماعي مراكز شهرهاي استان مازندران، دبیرخانه شورای تأمین استان مازندران، مازندران.

خيري، حسن (۱۴۰۱). مسئله اعتماد اجتماعي در نظام اجتماعي اسلام. پژوهش‌هاي اخلاقي، ۱۲(۴۷): ۲۶۵-۲۸۱.

دادگر، يداالله، نجفي، محمدباقر (۱۳۸۵). سرمايه اجتماعي و بازتوليد آن در عصر پيامبر اسلام، فصلنامه علمي پژوهشي اقتصاد اسلامي، ۶(۲۴): ۱۳-۳۸.

درخشه، جلال و شجاعی، جبار (۱۳۹۴). شاخص‌هاي حکمراني خوب در اندیشه و عمل امام علي (ع). فصلنامه علم و دين، ۶(۱۱): ۱۷-۳۶.

دورکیم، امیل (۱۳۹۸). درباره تقسيم کار اجتماعي. ترجمه باقر پرهام، چاپ هشتم تهران: نشر مرکز.

ديوسالار، عبدالرسول و همکاران (۱۳۹۳). قدرت اطلاعات: تأثير اطلاعات بر نظريه توسعه. چاپ دوم، تهران: مؤسسه تيسا

ساغر مهر.

رحمانی، تیمور، امیری، میثم (۱۳۸۶). بررسی تأثیر اعتماد بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران با روش اقتصادسنجی فضائی. مجله تحقیقات اقتصادی، ۴۲(۱): ۵۷-۲۳. DOI: ۱۰.۲۹۲۵/۱۳۸۶۴۲۱۲۲

ررداری، محسن (۱۳۸۷). مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)

روستایی، شهرپور، رحمتی، خسرو، شیخی، عبدالله. (۱۳۹۵). توزیع فضایی و پهنه‌بندی فقر شهری بر پایه مولفه‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی (مطالعه موردی: شهر میاندوآب). فصل‌نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۸(۳۰)، ۴۳-۶۴.

زاهدی اصل، محمد (۱۳۷۱). مقدمه‌ای بر خدمات اجتماعی در اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

سجادیان، ناهید، دامن باغ، صفیه، علیزاده، هادی. (۱۳۹۴). مدخلی بر ابعاد اجتماعی در شهرهای اسلامی از دیدگاه قرآن کریم. فصل نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۷(۲۳)، ۱۱۵-۱۴۴.

سیف‌الدینی، فرانک (۱۳۷۵). برنامه‌ریزی محلی و مشارکت مردمی در توسعه کشاورزی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ایران، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.

شارع‌پور، محمود (۱۳۷۹). بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن. کتاب ماه علوم اجتماعی، (۳۶): ۳۴-۳۹.

شاه‌حسینی، حسین، (۱۳۷۸). مدیریت مشارکت و توسعه شهری، مدیریت شهری، تهران.

سکویی، حسین (۱۳۹۸). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. جلد اول، چاپ نوزدهم، تهران: سمت.

شورای عالی انقلاب فرهنگ، (۱۳۹۲). نقشه مهندسی فرهنگ کشور. پ. جا.

صادقی، علی (۱۳۹۰). نقش دولت الکترونیک در افزایش قدرت ملی ج.ا.ا. رساله دکتری دانشگاه آزاد اسلامی تهران.

صفایی پور، مسعود، سجادیان، مهیار. (۱۳۹۴). جستاری بر تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی. فصل نامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، ۷(۲۴)، ۱۵۹-۲۰۵.

صدر، سید موسی (۱۳۷۹). اسلام و فرهنگ قرن بیستم؛ ترجمه علی حجتی کرمانی؛ تهران: کتاب آوند دانش.
صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۸۳). عیون اخبار ارضا؛ قم: المکتبه الحیدریه
صدیق سروستانی، رحمت‌الله؛ سید ضیا هاشمی (۱۳۸۱). گروه‌های مرجع در جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی با
تأکید بر نظریه‌های مرتن و ستینگ. نامه علوم اجتماعی، ۱۰ (۲): ۱۴۹-۱۶۷.

طالب، مهدی (۱۳۷۶). مدیریت روستایی در ایران، دانشگاه تهران، تهران.
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۳). قرآن در اسلام؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه.
طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۷). المیزان فی تفسیر قرآن؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه.
طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸). مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار المعرفه.
علوی، بابک (۱۳۷۹). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه. تدبیر، (۱۵).

عمید، حسن (۱۳۹۳). فرهنگ عمید. چاپ چهل و چهارم. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

عیوضی، محمد رحیم و مرزبان، نازنین (۱۳۹۵). بررسی مولفه‌های حکمرانی خوب از منظر امام خمینی (ره). فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۵ (۱۵).

غفاری، غلامرضا (۱۳۷۹). تبیین عوامل فرهنگی و اجتماعی مؤثر بر مشارکت اجتماعی به‌عنوان مکانیزمی در توسعه روستایی ایران، رساله دکتری جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.

غفاری، غلامرضا (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی و امنیت انتظامی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

فارابی، ابونصر (۱۹۹۱). آرا اهل المدينة الفاضلة؛ بیروت: دار المشرق.

فاضل قانع، حمید (۱۳۹۱). نقش و جایگاه سبک زندگی در فرایند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی. مجموعه مقالات پانزدهمین جشنواره بین‌المللی پژوهشی شیخ طوسی؛ قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۷۳-۱۹۳.

فاضل قانع، حمید (۱۳۹۳). حوزه روابط اجتماعی بر مبنای سبک زندگی اسلامی. سبک زندگی دینی، (۱)، ۷-۳۴.

- فرخی، عباس (۱۳۸۹). بررسی عوامل مؤثر بر نقش آفرینی اقوام مرزنشین، رساله دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی.
- فرهنگ دوست، هادی؛ باوندیان، علیرضا؛ کوهستانی، حسین. (۱۴۰۰). ارائه نظام زیبایی‌شناسی فلسفی - حکمی در معماری اسلامی. مبانی نظری هنرهای تجسمی، ۶(۱)، ۴۲-۵۹.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی، در کتاب «مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی». مترجمان: حسن پویان، افشین خاک‌باز، چاپ سوم، تهران: نشر شیرازه.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۶). پایان نظم: سرمایه اجتماعی و حفظ آن. ترجمه غلامعباس توسلی، چاپ دوم، تهران: انتشارات حکایت قلم نوین.
- فیروزی، محمدعلی، سجادیان، ناهید و هادی علیزاده، (۱۳۸۹). تحلیل و ارزیابی ویژگی‌های شهرسازی در دوران پست‌مدرنیسم. فصل نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۲(۶): ۷۳-۹۵.
- فیلد، جان (۱۳۹۲). سرمایه اجتماعی، ترجمه غلامرضا غفاری و حسین رضائی، تهران: کویر.
- قدیری، محمود، شهرابیکی، صغری، شاهی، صدیقه. (۱۳۹۴). تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و تعلق مکانی با میزان رضایت‌مندی از بازسازی پس از زلزله؛ مطالعه موردی: خانوارهای محلات شهر بم. فصل نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۷(۲۴)، ۶۹-۸۷.
- کارگر، رحیم و سرور رحیم (۱۳۹۰). شهر، حاشیه و امنیت اجتماعی. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- کتابی، محمود، گنجی، محمد، احمدی، یعقوب، معصومی، رضا (۱۳۸۳). دین، سرمایه اجتماعی، توسعه اجتماعی فرهنگی. مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، ۱۷(۲): ۱۶۹-۱۹۲.
- کاظمی پور، عبدالمحمد (۱۳۸۳). سرمایه اجتماعی در ایران: تحلیل ثانویه پیمایش‌های ۱۳۵۳-۱۳۸۲. طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۲). اصول کافی: تهران: اسوه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۷). روضه الکافی: بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶). فروع الکافی: بیروت: مؤسسه الأعلی للمطبوعات.
- روزنبرگ، برنارد؛ کوزر، لوئیس آلفرد، (۱۳۹۳). نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی. ترجمه فرهنگ ارشاد، چاپ ششم، تهران: نشر نی.
- کوهستانی اندرزی، حسین، فرهنگ دوست، هادی (۱۳۹۸). ارائه چارچوب الگوسازی توحید - واقع - آرمان نگر برای فرهنگ دانشگاهی. مجموعه مقالات دومین همایش ملی فرهنگ دانشگاهی، پژوهش‌شکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ایران: بیرجند، ۹۸۱-۱۰۰۵.
- کوهکن، علیرضا (۱۳۸۷). مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی. راهبرد، ۱۷(۱۲): ۱۲۴-۱۴۱.
- کوهن، کارل (۱۳۷۳). دموکراسی. تهران: خوارزمی.
- گروت، لیندا و وانگ، دیوید. (۱۳۹۸). روش‌های تحقیق در معماری. مترجم: علیرضا عینی فر، چاپ دهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۳). تجدد و تشخص، جامعه و هویت شخصی در عصر جدید. مترجم ناصر موفقیان، چاپ نهم، تهران: نشر نی.
- لرنی، منوچهر (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی امنیت، نشر رامین، تهران.
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸). تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، نشر نوید، شیراز.
- ماندل، رابرت (۱۳۷۷). چهره متغیر امنیت ملی، ترجمه پژوهش‌شکده مطالعات راهبردی.
- مدیری، آتوسا (۱۳۸۵). جرم، خشونت و احساس امنیت در فضاهای عمومی شهر، فصلنامه رفاه اجتماعی، ۶(۲۲): ۱۱-۲۸.
- مرکز ملی آمایش سرزمین (۱۳۸۵). راهنمای انجام مطالعات برنامه آمایش استان تهران، بی جا.
- مریم شریفیان ثانی، (۱۳۸۰). سرمایه اجتماعی؛ مفاهیم و چارچوب نظری. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱(۲): ۵-۱۸.
- معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ معین (یک جلدی فارسی). چاپ سوم، تهران: زرین.

مولانا، حمید (۱۳۸۷). اطلاعات عالمگیر و ارتباطات جهانی. مترجم: محمد حسین برجیان. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۷). مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی. فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۱): ۱۹۹-۲۳۰. DOI: 10.2508/1077508. IJCF/1077508

مهرگان، نادر، دلیری، حسن (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یک برای اقتصاد مطلوب ترند؟ معرفت اقتصادی، ۱(۲): ۷۲-۵۱.

ناطق پور، محمد جواد و سید احمد فیروزآبادی (۱۳۸۵). شکل گیری سرمایه اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر بر آن نامه علوم اجتماعی، ۲۸(۲): ۱۶۰-۱۹۰.

نسبیت، کیت (۱۳۹۴). نظریه های پسامدرن در معماری. ترجمه و تدوین: محمد رضا شیرازی، چاپ هفتم، تهران، نی. نظر پور، محمد تقی، منتظری مقدم، مصطفی (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی: مطالعه ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۱۰(۳۷): ۵۷-۸۸.

نقره کار، عبد الحمید (۱۳۹۵). نسبت اسلام با فرایندهای انسانی فرانظریه سلام (SALAM) طرح مدلی (بنیادی - کاربردی) در (ساختار، منابع، مبانی و ارزیابی) آثار هنری، معماری و شهرسازی از منظر اسلامی. پژوهش های معماری اسلامی، ۴(۳): ۴-۲۱. نقی زاده، محمد (۱۳۸۵). صفات شهر اسلامی در متون اسلامی. هنرهای زیبا، ۴(۵): ۴۷-۶۱.

نقی زاده، محمد (۱۳۸۹ الف). تأملی در چیستی شهر اسلامی، فصل نامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱(۱): ۱-۱۴.

نقی زاده، محمد (۱۳۸۹ ب). تحلیل و طراحی فضای شهری، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.

نویدنیا، منیژه (۱۳۸۸). چشم انداز پلیس، امنیت و سرمایه اجتماعی. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۲(۲): ۲۹-۴۶.

نیازی، محسن، شفایی مقدم، الهام، شادفر، یاسمن (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی در بین زنان مناطق شمال (۱ و ۲) و جنوب شهر (۱۹ و ۲۰) تهران. فصلنامه جامعه شناسی مطالعات جوانان، ۲(۳): ۱۳۱-۱۶۰.

نیکسون، ریچارد میل هاوس. (۱۳۸۹). ۱۹۹۹ پیروزی بدون جنگ. مترجم: فریدون دولتشاهی، چاپ ششم، تهران: اطلاعات. الوانی، سید مهدی، شیروانی، علیرضا (۱۳۸۰). سرمایه اجتماعی (مفاهیم، نظریه ها و کاربردها). فصلنامه مدیریت، شماره (۳۴ و ۳۳).

الوانی، سید مهدی و میرعلی سیدنقوی (۱۳۸۱). سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه ها. فصلنامه مطالعات مدیریت، (۳۳ و ۳۴).

ولکاک، مایکل و دیپا نارایان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و تبعات آن برای نظریه توسعه، پژوهش و سیاست، در کتاب «مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی». مترجمان: حسن پویان، افشین خاک باز، چاپ سوم، تهران: نشر شیرازه.

Adler, P. S. & Kwon, S. 2002, "Social Capital: Prospects for a New Concept", Academy of Management Review, 27 (1).

Axired, Morris. (1950), "Urban Structure and Social participation American Sociological" Review vol 21. Issuel, pp13-18.

Buckland, Jerry, (1998), from Relicf and Development to Assisted self Reliance: ongovernmental organization in Bangladesh, Jerry. Buckland@Vwinn ipeg.ca.

Candland, Christophen. (2000). Religion and community in southern Asia, Kluwer Academic Publishers, vol 33.

Clayton, R. R., & Gladden, J. W. (1974). The Five Dimensions of Religiosity: Toward Demythologizing a Sacred Artifact. Journal for the Scientific Study of Religion, 13(2), 135-143. doi10.2307/1384375:

Coleman. J, Foundation of Social Theory, Belknap Press, Cambridge MA, 1994.

Collier, P. 1998, "Social Capital and Poverty, Social Capital Initiative", the World Bank, Working Paper

No.4.

Croft, S. and P.Bresford (1992) the Politics of Participation. Journal of Critical Social Policy, Issue, 35, vol, 12, NO, 2: 20-45.

Edwards, R. (2004). Present and Absent in Troubling Ways: Families and Social Capital Debates. The Sociological Review, 52(1), 1-21. doi10.1111:/j.1467-954X.2004.00439.x

Falk, L. & Kilpatrick, S, 1999, what is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community, Faculty of Education, University of Tasmania, paper D5/1999, In the CRLRA Discussion Paper Series.

Feldman, T.R, & S Assaf, 1999, Social capital: conceptual frameworks and empirical evidence, The World Bank, social capital initiative, working paper, no.5.

Ferdinand,T. (2001). Tonnies: Community and Civil Society. (first published in 1887) Cambridge University Press.

Goulet, Denis, (1995), Development Ethics, A Guide to Theory and Practice, London, ned books Ltd.

Hall, Anthony and midgeley, James, (1988), community participation and Development Policy: a Sociological Perspective, in: Development Policies Sociological Perspectives, Manchester University.

Halpern, D (2001), Moral values, social trust and inequality, British Journal of Criminology, vol. 41, pp. 236-251.

Kaufman, D., Kraay.A. (2007).Governance Indicators: Where Are We, Where should we be going? Global Governance Group. Policy Research Working Papers.No, 4370, Washington DC: World Bank

Lerner, Danial, (1964), The Passing of Traditional Society. Freepress,NewYork.

Lin, N. (1999) Building a Network Theory of Social Capital. Connections, 22, 28-51.

Lin, N. (2001). Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. Cambridge: Cambridge University Press

Ostrom E. (2000), "Collective Action and the Evolution of Social Norms", Journal of Economic Prespective, No.26.

Paldam, M., Tinggaard Svendsen, G. (2000). An essay on social capital: looking for the fire behind the smoke. European Journal of Political Economy, 16(2): 339-366.

Parssons, Talcott and Robertf, Bales, (1955), Family, Socialization and Interaction Process, The Free Press, NewYork.

Putnam, R (2000), Bowling Alone: The Collaose and Revival of American Community, Touchstone, New York.

Putnam, R.D. (1992), The prosperous community, The American Prospect, 13, 35-42.

Putnam, R.D. (1993), Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton, Princeton University Press.

Putnam, R.D (1995), "Tuning in, Tuning out: The Strange disappearance of Social Capital in America" in: Political Science and Politics, December, pp664-683 :

Putnam, Robert, D and Goss, Kristin, A (2001), Introduction In book: Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Soceity. Editors: Robert D. Putnam, Publisher: Oxford University Press.

Solow, R.M. 2000, "Notes on Social Capital", Washington D.C. The World Bank.

Sztompka, P. (1999) Trust a Sociological Theory. Cambridge: Cambridge University press.

Woolcock, M. & D. Narayan, 2000, "Social Capital: Implications for Development Theory, Research and Policy", World Bank Research Observes 15(2).

Durkheim, E. (1997). The Division of Labour in Society. Trans. W. D. Halls, intro. Lewis A. Coser. New York: Free Press.

Fukuyama,F,(2001).Social capital,civil society and development. Third World Quarterly,pp 7-20

Scot,Ganson. D(2002)Social Capital and Neighborhoods that work, Journal of Contemporary Criminal Justics 2002,18,147.

پی‌نوشت‌ها

1- Social Capital

۲- این یکجا نشینی در اثر تعامل دو یا چند سویه برای منافع مشترک و مسئله لزوم زندگی جمعی است و مبدا چنین پدیده‌ای، مد نظر مطالعات انسان جامعه‌شناسی (Homo Sociologicus) می‌دانند.

۳- منظور از همبستگی، نیاز متقابل افراد جامعه به توانمندی و خدمات یکدیگر است که عزم دور هم جمع کردن افراد پراکنده را به سمت میل با هم زیستن سوق می‌دهد.

4- Reconnaissance

۵- وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ.

۶- نمونه چنین تفکری را میتوان در جامعه‌شناسان غربی نیز مشاهده کرد. مثلاً لئون بورژوا (Léon Bourgeois)، در کتاب همبستگی (Soidarité) در سال ۱۸۹۶ با الهام از ایده دورکیمی «انسان چیستی فرد بودنش را مدیون جامعه است»، به طرح مفهوم بدهی اجتماعی (Dette Sociale) می‌پردازد. بدین صورت این معنی قابل برداشت است که این فقط جامعه نیست که هستی اش را مدیون وجود اعضا اش است، بلکه هر انسان زنده‌ای در برابر همه انسان‌های زنده دیگر «از قرار و به میزان خدماتی که در اثر مساعی همگان به وی عرضه شده است» دینی به عهده دارد. بعدها با گسترش این تفکر، ۵۰ سال بعد از انتشار نظریه همبستگی لئون بورژوا (۱۸۹۶)، قانون‌هایی تحت عنوان نظام حمایت اجتماعی (۲۲ مه ۱۹۴۶) در کشورهای اروپایی و امریکا تصویب شدند.

7- Thinking Style

8- Life Style

۹- غالباً متفکران و فلاسفه برای دستیابی به چنین شناختی جامع از هر مقوله‌ای، به ساحت وجودی آن (پدیده‌شناسی) و ساخت بروز یافته‌ی اش (پدیدارشناسی) توجه می‌کنند. همچنین جنبه‌های مشترک بین این دو نوع شناخت (چیستی، چرایی، چگونگی) را نیز در نظر می‌گیرند.

۱۰- مثلاً بسیاری از پژوهشگران مطالعات امنیت اجتماعی معتقدند که مهمترین مسئله نظم اجتماعی، اهتمام جمعی برای تحقق اعتماد و همبستگی اجتماعی است (نویدینیا، ۱۳۸۸، ۳۵؛ لرنی، ۱۳۸۴، ۶۹).

۱۱- هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَخْلُقُونَ وَالَّذِينَ لَا يَخْلُقُونَ.

۱۲- منظور از حوزه شناسی، ارائه تحلیل توصیفی به شیوه استقفاهی و سپس تفسیری ساختارگرا در قالب (تصویر) است.
۱۳- تونیس فردی شدن فزاینده روابط اجتماعی را با شرح دو مفهوم اجتماع (Communaute) و جامعه (Société) تبیین می‌کند. به ظاهر این بیان تونیس دو نوع همبستگی را تداعی می‌کند، یکی مکانیکی است و مساق مفهوم اجتماع، دیگری همبستگی آلی است و مساق با مفهوم جامعه. به دیگر سخن، تونیس اراده ارگانیکی (Volonté Organique) را از اراده اندیشیده (Volonté Réfléchie) متمایز می‌کند (Ferdinand, ۲۰۰۱).

14- Non Communautaire

۱۵- او در این نظریه، فرضیه ای دوبخشی درباره تقسیم کار اجتماعی مطرح کرد: نخست اینکه چگونه است که فرد، ضمن پیشرفت در استقلال و خودگردانی، وابستگی اش به جامعه افزایش می‌یابد؟ و دوم اینکه آیا جامعه ای مرکب از افراد بیش از بیش افتراق یافته، هنوز واقعا یک جامعه است (Durkheim, ۱۹۹۷).

۱۶- به عقیده آیزنشتاد، مهم ترین مسئله برای دورکیم و تا حدودی تونیس، دستیابی به نظم (ساختار منظم) پایدار اجتماعی از طریق هنجارهایی همچون اعتماد، انسجام (همبستگی) اجتماعی است (نقل شده در: چلپی، ۱۳۹۵، ۲ و ۳). به نظر، چنین تفکری بسیار به دستورات اجتماعی قرآن نیز نزدیک است. زیرا امیل دورکیم این همبستگی را فراتر از منافع مادی و بر اساس هم دوستی و نوع دوستی می‌داند و «جذب ی اجتماعی» را درباره این نوع از روابط که بیشتر احساسی و انسانی است پیش می‌کشد (تنهایی، ۱۳۹۰، ۱۳۳؛ دورکیم، ۱۳۹۸، ۶۶).

۱۷- در این زمینه او کنشگری در اجتماع را به چهار دسته تقسیم کرد. کنش معقول (انتخاب عاقلانه اهداف و وسایل دستیابی به آنها)، کنش ارزشی (انتخاب وسایل مادی برای اهداف معنوی)، کنش احساسی (حضور کم رنگ عقل در انتخاب اهداف و وسایل دستیابی به آنها)، و کنش سنتی (مبتنی بر فطرت و خرد معنوی).

۱۸- تعریف او چنین بود: سرمایه اجتماعی، امری نامحسوس و دارای اهمیت برای جاری بودن زندگی روزمره مردم جامعه است.

۱۹- در دهه های ۶۰ و ۷۰ م، اقتصاد دانی به نام گلن لوری نیز بدان پرداخت (ولکاک و نارایان، ۱۳۸۴، ۵۳۴). بعدها نیومن با گسترش این تفکر، نام نظارت فعال را بر آن نهاد و بر لزوم تفکیک عرصه ها تحت عنوان نظریه فضای قابل دفاع برای کاهش آمار جرم و نیاز به حضور پلیس توسط نظارت و حضور مردمی را در کتاب مردم و طراحی در شهر پر خشونت، تاکید کرد (غفاری، ۱۳۹۰، ۱۸۸) او در کنار لزوم نظارت عمومی، بر اصلاح شیوه طراحی محلات برای کاهش سهولت فرار از صحنه جرم، و همچنین لزوم افزایش ارتباطات همسایگی و شناخت ساکنین محلات از یکدیگر تاکید ورزید.

۲۰- در حقیقت شرایط زندگی در سال های پس از جنگ جهانی دوم باعث شده بود که سرمایه اجتماعی در حد تامین اجتماعی بروز کند و پایه های توسعه عدالت اجتماعی با توجه به منابع محدود و نیاز به یک نظام جیره بندی نسبتا مساوات طلبانه برای توزیع منابع، در نظام فکری برنامه ریزان اجتماعی و شهری بروز پیدا کند. در تامین اجتماعی، مسئله اصلی رفاه اجتماعی و غالبا اقتصادی از طریق بازتوزیع درآمدها از گذر بیمه و مدد معاش خانوادگی بود.

۲۱- بوریچ برای اجرایی کردن برنامه تامین اجتماعی از وجدان اجتماعی استمداد می‌جوید و می‌پرسد: «آیا می‌توانیم به این هدف برسیم؟ باید دانست تا چه حد وجدان اجتماعی نیروی هدایت کننده زندگی ملی ما خواهد شد. ما باید فقر، بیماری، نادانی و ... را دشمن مشترک همگان بدانیم، نه چون دشمنانی که هر فرد به تنهایی می‌تواند با آنها به صلحی جداگانه دست یابد و از گذر آن شخصا بهزیستی اش را باز یابد و هموعانش را در بدبختی به حال خودشان رها کند»

۲۲- Configuration

۲۳- او برای توضیح این امر، از استعاره ی تور استفاده می‌کند. او جامعه را همچون توری می‌داند که تجمعی از رشته نخ های مختلف است؛ لکن درون این کل، افراد همچون رشته نخ های واحدی هستند که هر رشته نخ در کل تور، جای و شکل مخصوصی به خود می‌گیرد. چنین تعبیر در قرآن نیز به ریسمان الهی معرفی شده است.

۲۴- اگر چه این خود به معنی نیاز به عبور از سرمایه اجتماعی به نظریه اجتماعی بود، و نشان دهنده قدمت مطرح شدن

این قضیه در مطالعات اجتماعی است، ولی در دوران فعلی که معماری و شهرسازی معاصر به تازگی متوجه این لزوم شده است، ضمن درک نیاز به نظریه اجتماعی، می‌توان نیاز به مفهوم‌گرایی در فرایند طراحی را نیز استنباط کرد. ۲۵- در حقیقت چنین دیدگاهی، توجیه بستر‌گرایی و رشد متناسب با محیط را پایه‌گذاری کرد که مصادیق متعددی در تفکرات توسعه پایدار و زمینه‌گرایی در معماری و شهرسازی نیز می‌توان برای آن یافت.

26- Démarchandisation

۲۷- او حمایت را ناظر بر مجموعه منابعی می‌داند که فرد در مقابله با حوادث زندگی می‌تواند بسیج کند (مثل منابع خانوادگی، همسایگی، محلی، شغلی). همچنین او سه نوع بازشناسی را معرفی می‌کند: بازشناسی عاشقانه (روابط خانوادگی و فردی) که موجب اعتماد به نفس می‌گردند، بازشناسی فرد به عنوان شخصیت حقوقی که کرامت انسانی او را موجب می‌گردد، و بازشناسی فرهنگی که موجب شکل‌گیری اجتماعی اخلاقی بر اساس توجه به ارزش‌های فوق می‌گردد. به دیدگاه او، «ما» عنصر سازنده «من» است. به عبارت دیگر، رابطه اجتماعی، که برای فرد حمایت و بازشناسی عرضه می‌کند، پیوسته بعدی عاطفی دارد که مایه تحکیم وابستگی متقابل انسان‌ها، و در نتیجه تداعی ما بجای من می‌گردد. ۲۸- چنین دسته‌بندی‌ای تا حد زیادی درباره دستورات اجتماعی قرآن قابل انطباق است و مورد توجه در این پژوهش نیز قرار گرفته است.

۲۹- ریشه اصلی این امر، اولویت برنامه‌ریزی اجتماعی بر تصمیمات معماری و شهرسازی بود. در این دوران، هر فرد به عنوان شهروند اجتماعی، برای برخورداری از این حقوق اجتماعی باید به یک اجتماع ملی تعلق داشته می‌داشت، کار می‌کرد و مالیات می‌پرداخت، که برای چنین امری، می‌توانست تولید و مصرف را در فضا و روش زندگی غیر تعاملی‌تر از گذشته نیز انجام دهد.

۳۰- پاتنام برای اولین بار به عنصر زمان درباره روابط اجتماعی نیز اشاره کرد. به دیدگاه او، هر چه میزان ارتباط افراد گروه با یکدیگر بیشتر باشد، روابط عمق و کیفیت بیشتری پیدا می‌کند و به اعتماد قوی‌تری منجر می‌شود (Adapted from: Putnam, ۱۹۹۵, ۶۶۵). همچنین (ازکیا و فیروزآبادی، ۱۳۹۶، ۵۲) به مسئله تراکم در بافت شبکه‌های مدنی اشاره می‌کنند و می‌گویند بین احتمال مشارکت اعضاء با تراکم این شبکه‌ها در جامعه، ارتباط مستقیمی است.

۳۱- در فرهنگ لغت به معنای حرکت کردن به سوی جلو، پیشرفت (Impowerment)، رشد (Growth) ترقی و بهبود بوده و متضاد با «پس رفتن» و «پسرفت» است (عمید، ۱۳۹۳، ۳۵۶؛ معین، ۱۳۸۶، ۹۲۵). پیشرفت به دیدگاه اصطلاحی، در مطالعات مختلف علوم انسانی، به مجموعه اقدامات هدفمند و سازمان یافته‌ای برای تغییرات مثبت گفته می‌شود (اقتباس از: دیوسالار، ۱۳۹۱، ۲۱۰-۲۱۱).

۳۲- از لحاظ سیر تحولات زمانی و محتوایی می‌توان گفت که «عصر مدرنیسم که به «یک راه، یک حقیقت، یک شهر» معتقد بود مرده است، عصر پست مدرنیسم که معتقد به «هر چیز قابل قبول است» دیگر در حال خروج از صحنه است و امروزه باید عصری را پذیرفت که تحت عنوان پست - پست مدرنیسم در جریان است» (ترنر، ۱۳۸۴، ۲۶ و فیروزی و همکاران، ۱۳۸۹، ۹۳).

۳۳- به اعتقاد وی، بیشتر تعریف‌های موجود برای سرمایه اجتماعی، سطحی، کاربردی و موردی بوده و موجب آشکار سازی عوامل و روابط بین آنها شده است. در حالیکه ظرفیت سرمایه اجتماعی، نیاز به نظریه پردازی بین رشته‌ای دارد. به دید او این ظرفیت بالقوه، فراتر از این‌ها و در زمینه ایجاد هماهنگی و تعادل فرهنگی جامعه (هنجار، ارزش) و نیز سازماندهی تعاملات دولت (سازمان‌ها) - مردم است. در واقع سرمایه اجتماعی به دید او، جان مایه و ستون فقراتی است که ارکان جامعه را متصل نگه میدارد (Fukuyama, ۲۰۰۱, ۲۱). در پژوهش جاری چنین ظرفیتی را بجای سرمایه اجتماعی، نظریه اجتماعی نامیده ایم، که ارتقاء همه جانبه و شکوفا شده سرمایه اجتماعی است.

۳۴- مثلاً (Scot, ۱۹۰۲) در ادامه نظرات جین جیکوب و نیومن، از پتانسیل بالای محلات با پشتوانه سرمایه اجتماعی و اصطلاحاً مشارکت و همیاری بالا برای مواجهه با جرم و جنایت سخن گفت.

۳۵- اندیشمندان و سیاستمداران و دانشمندان زیادی در علوم مختلف انسانی بر تأثیر باورها و برداشت‌های انقلاب از اسلام بر باورهای نظام‌های رایج فکری و سیاسی در عرصه علم و عمل، اذعان داشته‌اند. مثلاً ریچارد نیکسون (۱۹۱۳-

۱۹۹۴)، رئیس جمهور آمریکا (۱۹۶۸-۱۹۷۴)، می‌گوید: «اسلام خمینی و بنیادگرایی اسلامی برای ما، خطرناک‌تر از تهدید کمونیسم و شوروی است» (نیکسون، ۱۳۸۹)

۳۶- وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ (الاعراف/۱۶۴)

۳۷- منظور از جامعه نخبگانی، نظریه پردازان و اندیشمندان است که پیروی از ایشان برای جامعه، امری پسندیده تلقی می‌شود. در بسیاری از منابع مطالعات اجتماعی، از ایشان به «گروه‌های مرجع» نام برده شده است که نقش آنها در پیروی سرمایه‌های اجتماعی از ارزش‌های نظریه اجتماعی در دو جنبه قابل تصور است: اول آنکه هنجار، فرایند، ارزش و باورهای را ترویج می‌کنند که شیوه زندگی است و دوم آنکه شیوه تفکری را بیان می‌کنند که جانمایه سنجش این شیوه زندگی است (اقتباس از: صدیق سروسنانی و هاشمی، ۱۳۸۱، ۱۵۰).

38- Pluralism

39- Relativism

40- Unrealism

۴۱- زیرا همه برداشت‌های متنوعی که اندیشمندان و نظریه پردازان رشته‌های مختلف از موضوعات انجام می‌دهند، دچار زمینه‌های فکری انسان معاصر و شیوه تفکر غالب در دانشگاه‌هاست. کمتر مشاهده شده که برداشت مستقیم و قرائت صحیح از آیات قرآن در این گونه تحقیقات به صورتی باشد که نطبق دهنده‌ی روح دستاوردهای فکری-نظری-علمی موجود به صورتی جامع و هماهنگ و هم افزا با دستورات اجتماع و تمدن ساز قرآن بیان شود. آسیب شناسی و دلایل مختلفی برای چنین امری متصور است که خارج از بحث این پژوهش است. مهم این است که در جمهوری اسلامی ایران، بعلاوه شاخصه‌ی مردم سالاری دینی، حکمرانی متعالی، غالباً محلی از نوع فرهنگی، است (برکپور، ۱۳۸۱، ۴۳-۴۵).

۴۲- چنین برداشتی از مفهوم شیوه زندگی به دیدگاه اندیشمندان زیادی در مطالعات اجتماعی همچون (بوردیو، ۱۳۹۰، ۲۸۶ و ۳۳۷؛ گیدنز، ۱۳۹۳، ۱۲۰) بسیار نزدیک است، و همچنین قابلیت خوبی برای تفکرات بومی سبک زندگی اسلامی بر اساس نظریه اجتماعی را نیز دارد.

۴۳- نشانه‌های مومن و مسلمان واقعی در قرآن، از طریق منظومه کلیدواژه‌هایی مانند علم، برهان، تدبیر، تفکر، بصیرت، تعقل و صاحبان علم به طور کلی با اهمیت ارزش علم و دانش در اسلام پیوند خورده است.

۴۴- چنین امری در بین جامعه شناسان، معادل با واژه (Closure) بوده و به معنی اتصال و همبستگی بین اجزاء و عناصر یک مجموعه با اهداف متصور برای آن مجموعه متناسب با ظرفیت‌های وجودی آن می‌باشد.

۴۵- مشابه چنین دیدگاهی را در نظریه پردازی دانشکندان علوم اجتماعی، ویمبرلی (Wimberley) نیز می‌توان یافت (به نقل از کتابی و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۸۰)

۴۶- «پیشرفت یا عقب ماندگی اقوام مختلف و... به مناسبات آنان با سایر ملل در طول تاریخ خویش مربوط میشود» (بازتلد، ۱۳۹۸، ۱۳). از سویی دیگر چنانکه اعراب پیش از ظهور اسلام، بخاطر بادیه و کوچ مداوم و دوری از فرهنگ‌های مجاور، به عزلت و فقر فرهنگی دچار شده و در بدویت فرو رفته بودند (شکویی، ۱۳۹۸، ۱۵۵)، صرف مسلمان بودن اکثریت جامعه برای چنین امری کافی نیست، بلکه نیاز به حاکمیت اسلامی، برنامه ریزی مبتنی بر نظریه اجتماعی و پیاده سازی عملی آن است.

۴۷- این حقوق با تاسی صرف به آیات قرآنی نبوده است. بلکه روح اصلی این موارد از تفکرات آکسل هونت، که در کتابش، مبارزه برای بازشناسی هویت (۱۹۹۲) سه شکل از تحقیر را تمیز داده است، برآمده است: ۱. تعرض به حریم بدن فرد ۲. محرومیت حقوقی ۳. کاستن از ارزش اجتماعی فرد.

۴۸- سامانه پندار

۴۹- حوزه امنیت اجتماعی در نگاه اندیشمندان معاصر، از دیدگاه سنتی مبتنی بر حفظ بقا زندگی، به سمت احساس آرامش و اطمینان خاطر برآمده از فقدان اضطراب و ترس حرکت کرده است (گیدنز، ۱۳۹۳، ۱۱۹). این مسئله در شرایط عمومی فضای کالبدی تمام جوامع به سمت بستر سازی برای حضور فعالانه و گسترده زنان در مناسبات، جایگاه‌ها و روابط اجتماعی سوق پیدا کرده است. به نظر میرسد شیوه برنامه دهی و کیفیت سازی فضایی در معماری و شهرسازی به

صورت مستقیمی بر میزان نظارت عمومی و امنیت زنان و بالطبع مشارکت اجتماعی ایشان اثر دارد. خصوصاً که گسترش جوامع از جنبه های متعددی بر میزان آسیب های اجتماعی حضور زنان در جوامع افزوده است (ماندل، ۱۳۷۷، ۲۲) و جوامع اسلامی نیز که غالباً از نوع در حال توسعه بوده و از عوامل داخلی و خارجی تاثیر پذیری باشند، مستثنا نیستند (اقتباس از: خوشفر، ۱۳۸۷، ۳).

©Authors, Published by **Ferdows-e-honar journal**. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

شماره هفتم
زمستان ۱۴۰۰

